

X-XI YÜZYILLARDA GENCE'DE TOPLUM, ŞEHİR, DEVLET

Yüksek Lisans Tezi

Lala MAMMADOVA

Eskişehir 2024

X-XI YÜZYILLARDA GENCE'DE TOPLUM, ŞEHİR, DEVLET

Lala MAMMADOVA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tarih Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Altan ÇETİN

Eskişehir

Anadolu Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Haziran 2024

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Lala Mammadova'nın "X-XI Yüzyıllarda Gence`de Toplum, Şehir, Devlet" başlıklı tezi .../.../2024 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından değerlendirilerek "Anadolu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği"nin ilgili maddeleri uyarınca, Tarih Anabilim dalında Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

	<u>Unvan, Adı, Soyadı</u>	<u>İmza</u>
Üye(Tez Danışmanı)	:Prof. Dr. Altan ÇETİN
Üye	:.....
Üye	:.....

.....

Enstitü Müdürü

ÖZET

X-XI YÜZYILLARDA GENÇE'DE TOPLUM, ŞEHİR, DEVLET

Lala MAMMADOVA

Tarih Anabilim Dalı

Anadolu Üniversitesi, Liansüstü Eğitim Enstitüsü, Haziran 2024

Danışman: Prof. Dr. Altan ÇETİN

Gence X. yüzyılın ortalarında Salariler Devleti'nin yönetimi altında bulunmuş, daha sonraki yıllarda ise Şeddadiler Devleti'nin yönetimine girmiş ve bu devletin başkenti olmuştur. XI. yüzyılda Şeddadiler Devleti'nin giderek güçlenmesine paralel olarak Gence'nin önemi artmış ve gelişim düzeyi yükselmiştir. Bu sırada Gence, Arran'ın en büyük kenti olarak, ülkenin siyasi, ekonomik ve kültürel yaşantısında önemli bir yere sahip olmuştur. İncelenen dönemde Azerbaycan'ın yüksek gelişim düzeyine erişmiş kentleri arasında bulunan Gence, kendine has mimari özellikleri ve güzel mimari yapıları ile dikkatleri çekmiştir. IX. yüzyıl ise Gence şehrinin gelişiminin en parlak dönemini oluşturmaktadır. Azerbaycan tarihinde Gence'nin bu dönemine "rönesans" dönemi denilmektedir.

Araştırılan yazılı kaynaklara ve arkeolojik bulgulara dayanarak şöyle bir kanaate ulaşmak mümkündür: Orta Çağ'da muhteşem bir şehre dönüşmüş Gence, önemli strateji-jeotikari konuma sahip olmuş, kervan yolları üzerinde yerleşmiş, bu durum onun giderek büyük ve gelişmiş bir Orta Çağ kentine dönüşmesini sağlamıştır.

Tez çalışmasının konusunu, incelenen yüzyıllarda Gence'nin devlet yapısı, şehir mimarisi, toplumsal yapısı, ekonomik özellikleri, kültürel gelişmişlik düzeyi vs. oluşturmaktadır. İncelenen dönemde Gence şehri birkaç devletin yönetimine dâhil olmuş, savaşlar zamanı şehir kısmi olarak yıkılmış, fakat kısa süre sonra Gence yeniden gelişmeye başlamıştır. Söz konusu devletlerin Gence'nin şehir, toplum ve yönetimine kendine has etkileri olmuştur. Tezin amacı bu etkilerin olumlu ve olumsuz yönlerini, mevcut tarihi eserlerin, yazılı kaynakların yardımı ile incelemektir. Tezin önemini, tarihi Millat'tan önce iki bin yıl öncesine dayanan Gence'nin toplumsal yapısı, yönetimi ve şehir mimarisinin gelişim sürecinin X-XI. yüzyılları kapsayan döneminin kendine has özelliklerinin incelenmesi oluşturmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Gence şehri, Gence X-XI yüzyıllarda, Gence'de toplumsal yaşam, Gence Selçuklu İmparatorluğu döneminde, XI yüzyılda Gence'de devlet yönetimi.

ABSTRACT
SOCIETY, CITY, STATE IN GENGE IN THE X-XI CENTURIES

Lala MAMMADOVA

Department of History

Anadolu University, Graduate School, June 2024

Advisor: Prof. Dr. Altan ÇETIN

Ganja was under the rule of the Salarid State in the middle of the tenth century, and in the following years, it came under the rule of the Shaddadi State and became the capital of this state. During the 11th century In parallel with the gradual strengthening of the Sheddadis State, the importance of Ganja increased and its level of development increased. Meanwhile, Ganja, as the largest city of Arran, had an important place in the political, economic and cultural life of the country. Ganja, which was among the cities of Azerbaijan that reached a high level of development in the examined period, attracted attention with its unique architectural features and beautiful architectural structures. 9th century constitutes the brightest period of the development of the city of Ganja. This period of Ganja in the history of Azerbaijan is called the “renaissance” period.

Based on the researched written sources and archaeological findings, it is possible to reach the following conclusion: Ganja, which turned into a magnificent city in the Middle Ages, had an important strategic-geotic position and was located on the caravan routes, which enabled it to gradually turn into a large and developed medieval city.

The subject of the thesis is Ganja`s state structure, city architecture, social structure, economic characteristics, cultural development level, etc. in the centuries examined. During the period examined, the city of Ganja was included in the administration of several states, there were disorganizations in the city during wars, but soon Ganja started to develop again. These states had their own effects on the city, society and administration of Ganja. The aim of the thesis is to examine the positive and negative aspects of these effects with the help of existing historical works and written sources. The importance of the thesis is that the development process of the social structure, administration and city architecture of Ganja, whose history dates back two thousand years before Christmas, dates back to the X-XI periods. It consists of examining the unique characteristics of the period covering centuries.

Keywords: Ganja city, Ganja in the X-XI centuries, social life in Ganja, Ganja during the Seljuk Empire, state administration in Ganja in the XI century.

TEŞEKKÜR

Tez alışmam süresince değerli görüşleri, doğru yönlendirmeleriyle bana destek olan Tez Danışmanım, değerli hocam, sayın Prof. Dr. Altan ETIN`e teőekkürlerimi sunarım!

Manevi desteğini her zaman hissettiğim değerli aileme teőekkürü borç bilirim.

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmamın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmamın Anadolu Üniversitesi tarafından kullanılan “bilimsel intihal tespit programı”yla tarandığını ve hiçbir şekilde “intihal içermediğini” beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmamla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçları kabul ettiğimi bildiririm.

Lala MAMMADOVA

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
BAŞLIK SAYFASI	i
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI.....	i
ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
TEŞEKKÜR	v
ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
ŞEKİLLER DİZİNİ.....	ix
KISALTMALAR DİZİNİ	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. X-XX. YÜZYILDA GENÇE`DE DEVLET	7
1.1. X. yüzyılda Gence`de Devlet Yapılanması.....	7
1.1.1. Gence şehrinin coğrafi konumu ve tarihine genel bir bakış.....	7
1.1.2. Arap egemenliği sonrası Azerbaycan`da yeni devletlerin kurulması	14
1.1.3. Şaddadiler döneminde Gence`de devlet yapılanması.....	31
1.2. XI. yüzyılda Gence`de Devlet Yapılanması	33
1.2.1. XI. yüzyılda Azerbaycan`da devlet yapılanmaları	33
1.2.2. Selçuklular zamanında Azerbaycan`da devlet yapılanması.....	36
1.2.3. İldenizler (Atabeyler) zamanında Gence`de devlet yapılanması.....	39

İKİNCİ BÖLÜM

2. X-XI. YÜZYILLARDA GENÇE`DE TOPLUM	48
2.1. Şaddadiler Döneminde Gence`de Toplumsal Yapı.....	48
2.1.1. Toplumsal yapı.....	48
2.1.2. Şehir Yaşantısı, Sosya-Ekonomik Yapı ve Edebi Hayat.....	50
2.2. Selçuklular Döneminde Gence`de Toplum	56
2.2.1. Selçuklular Döneminde Gence`de Sosyo-Ekonomik Yapı	56

Sayfa

2.2.2.	Selçuklular Döneminde Gence`de Medeniyet	60
2.3.	İldenizler Döneminde Gence`de Toplumsal Yapı	68
2.3.1.	İldenizler yönetimi yıllarında Gence`de toplumsal yaşam	68
2.3.2.	Gence`de sanat ve kültürel yaşam.....	70
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM		
3.	X-XI. YÜZYILLARDA GENCE`DE ŞEHİR	73
3.1.	X. Yüzyılda Gence Şehrının Mimarisi	73
3.2.	Selçuklular Döneminde Gence Şehri.....	79
3.3.	İldenizler Döneminde Gence`nin Mimarisi	83
SONUÇ		86
KAYNAKÇA.....		90
EKLER		
ÖZGEÇMİŞ		

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1.1. Gence'nin coğrafi konumu	10
Şekil 1.2. Hilefat sonrası Azerbaycan`da kurulmuş devletlerin haritası.	15
Şekil 1.3. Nizami Gencevi'nin Türbesi.	31

KISALTMALAR DİZİNİ

A.N. – Akademiya Nauki (A.H. – Академия Науки)

AMEA – Azərbaycan Milli Elmler Akademisi

ATDD – Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

BHİAM – Bakı Heydər Əliyev İrsini Araştırma Merkezi

Ed. – Editör

Sb. – Sbornik (Сб. – Сборник)

SSSR – Soyuz Sovetskix Sosialistiçeskix Respublik (Sovyet Sosialist Cumhuriyetler Birliği)

TDV – Türkiye Diyanet Vakfı

yy. – yüzyıl

GİRİŞ

Tezin Konusu

Gence'nin bir şehir olarak oluşumu hakkında farklı tarihî görüşler vardır. Bazı akademisyenler şehrin oluşumunu Antik döneme, çoğu araştırmacı ise Orta Çağ'ın başlarına dayandırmaktalar. Kentin tarihinden bahsetmişken, bu kentin sosyo-ekonomik ve kültürel bir merkez olduğunu mutlaka söylemek gerekmektedir. Gence, Azerbaycan'ın diğer şehirleri (Gabala, Nahçıvan, Şeki, Şamahı) gibi güzel bir coğrafi konuma sahiptir ve şehir olarak gelişimi belli bir zamana yayılmıştır.

VII. yüzyılın ilk yarısında Sasaniler devleti tarafından, ikinci yarısında ise Arap Hilafeti tarafından istila edilmiş Gence şehri, her iki işgal sırasında büyük yıkım yaşamıştır. Aynı yüzyılın sonunda Gence, Araplar ve Hazar Türkleri arasında bir savaş alanına dönüşmüştür. Sonraki yıllarda Azerbaycan toprakları bir dizi saldırıya maruz kalmış ve elbette bunun sonucunda Gence şehri defalarca zarar görmüş, talan edilmiş ve dağıtılmıştır.

Azerbaycan'ın Aran bölgesini yöneten Alban devletinin merkezi olan Berde'den sonra, uluslararası ticarete önemli bir rol oynayan Gence, kervanların sık sık geçtiği ve konakladığı güzergâhın üzerinde bulunmaktaydı. O dönemde şehirde para birimi olarak Arap dinarı ve dirhem kullanılmaktaydı. Berde'nin başkent statüsünü kaybettiği X. yüzyıldan itibaren Gence şehri, ülkenin sosyo-ekonomik ve kültürel hayatında önemli bir rol oynamaya başlamıştır. Ticaret ve sanat, kentin yaşamında önemli faktörler haline gelmiştir. Burada zanaatın gelişmesi için tüm koşullar oluşmuştu. Demir, bakır, alüminyum ve diğer madenler Gence şehri çevresinde çıkarılarak yerel zanaatkarların hammaddeye olan ihtiyacı karşılanmıştır. Başkent olma yolunda Gence, askeri olanaklarını güçlendirmeye özel önem vermiştir. Ayrıca bu dönemde kalenin surları inşa edilmiş ve şehrin korunmasını güçlendirmek için etrafına hendek kazılmıştır.

IX-X. yüzyıllarda Abbasi Halifeliği'nin zayıfladığı bir dönemde Sacoğulları (889-941)(Şen,2019),Şirvanşahlar(861–1538), Şeddadiler (951-1199) (Süleymanov, 2020, s. 16), Salariler (941-981) (Süleymanov, 2020, s. 12) ve Ravvadiler (981-1065) (Süleymanov, 2020, s. 19) Azerbaycan'da bağımsız feodal devletler olarak ortaya çıkmıştır. X. yüzyılın ortalarında Gence şehri Salarilerin egemenliği altındaydı. Daha sonra Şaddadiler devletinin başkenti olmuştur. Birinci Fazlu (895-1030) döneminde Gence en güçlü dönemini yaşamıştır (Süleymanov, 2020, s. 16-17).

İncelenen dönemde Azerbaycan`ın yüksek gelişim düzeyine erişmiş kentleri arasında bulunana Gence, kendine has mimari özellikleri ve yapıları ile dikkatleri çekmiştir. Gence X. yüzyılın ortalarında Salariler Devleti`nin yönetimi altında bulunmuş, daha sonraki yıllarda ise Şeddadiler Devleti`nin yönetimine girmiş ve bu devletin başkenti olmuştur. XI. yüzyılda Şeddadiler Devleti`nin giderek güçlenmesine paralel olarak Gence`nin önemi artmış ve gelişim düzeyi yükselmiştir. Bu sırada Gence, Arran`ın en büyük kenti olarak, ülkenin siyasi, ekonomik ve kültürel yaşantısında önemli bir yere sahip olmuştur.

Dünyaca ünlü bilim ve sanat adamlarının yaşadığı bu şehir Azerbaycan medeniyetinin gelişimine çok büyük katkı sağlamıştır. IX-XII. yüzyıllar ise Gence şehrinin gelişiminin en parlak dönemini oluşturmaktadır. Azerbaycan tarihinde Gence`nin bu dönemine “rönesans” dönemi denilmektedir. XII. yüzyıla gelindiğinde Gence, sadece İslâm rönesansının değil, bölgede yaşayan Hristiyan ve Alban rönesansının da merkezi haline dönüşmüştür. Orta Çağ`da Gence`de halk edebiyatı birkaç yönü itibarile gelişmiştir. Yazılı edebi kaynaklar Gence, Şamahi, Tebriz, Marağa ve diğer şehirlerde kendine has edebi cereyanın olduğunu kanıtlamaktadır. İncelenen dönemde yaşamış şair ve yazarlar Orta Çağ İslâm dünyasının pekçok şehrinde olduğu gibi eserlerini Arap ve Fars dillerinde yazmışlardır. Bu ve diğer kültürel özellikleri itibariyle Gence şehri her zaman Azerbaycan şehirleri içinde en önemli yerlerden birini tutmuştur.

Amaç ve Önem

Tezin amacını Abbasi Hilafeti sonrası başlayan ve yaklaşık iki yüz yıllık yeni dönemde Azerbaycan`ın önemli kentlerinden biri olan Gence`nin tarihinin araştırılması oluşturmaktadır. Selçuklu Türklerinin Azerbaycan`a akın ettikleri ve kendi topraklarına kattıkları XI. yüzyılın ikinci yarısı da dâhil olmakla incelenen dönemde Gence şehri birkaç devletin sınırları içinde olmuştur. Bu süreçlerin her birinde şehirde büyük yıkıntılar yaşanmış, fakat kısa süre sonra yeniden gelişim dönemine girmiştir. Söz konusu devletlerin Gence`nin devlet yönetimine, toplumsal yaşantısına ve kültürel yapısına kendine has etkileri olmuştur. Tezin amacı bu etkilerin olumlu ve olumsuz yönlerini döneme ait yerli ve yabancı bilimsel çalışmalar, incelenen döneme ait tarihi kaynaklar, tarihi eserler ve arkeolojik kazılardan elde edilen bulgular ışığında incelemektir.

Tezin önemini, tarihi Milat`tan 2000 yıl öncesine dayanan Gence`nin toplumsal yapısı, yönetimi ve şehir mimarisinin gelişim sürecinin X-XI. yüzyılları kapsayan döneminin kendine has özelliklerinin incelenmesi oluşturmaktadır. Gence`nin sürekli olarak yaşadığı işgaller, baskınlar, talanlar, doğal afetler vs. süreçlerin kentin mimarisi, toplumsal yapısı ve yönetimini nasıl etkilediği bilimsel kaynaklar ışığında ortaya konmuştur. Bu amaçla, incelenen dönemde Gence`de yaşamış veya şehri ziyaret etmiş kişilerin yazdığı eserlere başvurulmuş, döneme ait günümüz bilimsel eserleri incelenmiştir. Ayrıca, tarihi eserler ve arkeoloji kazılarda elde edilen bulgulara ait bilgilerden yararlanılmıştır.

Kapsam ve Sınırlılıklar

X-XI. yüzyıllarda Gence`de toplum, şehir, devlet yapısının incelenmesi amacı doğrultusunda hazırlanan tez çalışmasında, kronolojik olarak iki asırlık bir dönemin incelenmesine odaklanılsa da, konunun daha iyi anlaşılması ve anlatılması açısından gerektiği zaman önceki ve sonraki yüzyıllara ait gelişmelerin incelenmesi de kaçınılmaz olarak gerçekleştirilmiştir. Çünkü üç yüz sene devam eden Arap işgalinden sonra Azerbaycan`da IX. yüzyılın sonlarından itibaren önce Hilafet`ten yarı bağımsız devletler teşekkül etmiş, daha sonra ise ülkenin değişik bölgelerinde birkaç bağımsız devlet oluşmuştur. Dolayısıyla tüm bu sürecin doğru anlaşılması açısından önceki dönemlere ait gelişmelerin incelenmesi ve aynı zamanda Azerbaycan`da oluşan devletlerle ilgili bilgilerin verilmesi tezin ana konusunun net bir biçimde anlaşılması için gerekli sayılmıştır.

Tez konusunun incelenmesinde karşılaşılan sınırlılıklar içinde incelenen döneme ve tezin konusuna ait tarihi kaynakların ve tarihi eserlerin, arkeolojik bulguların yetersizliği ciddi olarak kendini belli etmektedir. Özellikle Çarlık Rusyası`nın Azerbaycan`ı işgal etmesinden sonra, özellikle de Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan`da bulunan tarihi eserlere, kalelere, dini-tarihi eserlere düşmanca yaklaşılması, onların dağıtılması ve tahrif edilmesi incelenen döneme ait tarihi eserlerin de büyük çoğunluğunun yok olmasıyla sonuçlanmıştır. Bu durum Gence`de incelenen dönemle alakalı mevcut tarihi eserler hakkında sadece döneme ait kaynaklardan bazı bilgileri elde etmemizle sınırlı kalmıştır.

Yöntem

Tez çalışmasında tarih biliminin kullandığı bazı araştırma yöntemlerinden yararlanılmıştır. Kronolojik seyir, göz önünde bulundurularak neden-sonuç ilişkisi

kapsamında tez konusu incelenmiş ve bilimsel sonuçlara ulaşılmaya çalışılmıştır. Tez konusunun incelenmesinde başvurulan en önemli kaynak belgelerdir. Belgeler birinci elden kaynakları oluşturmaktadır. Örneğin, incelenen döneme ait kitabeler, abideler, arkeolojik buluntular, sikkeler bu tür kaynaklardır. Örneğin, birinci elden kaynaklardan yararlanılarak yazılan tarih kitapları ikinci elden kaynak kabul edilmektedir. İkinci el kaynaklar olayın geçtiği döneme yakın ya da o dönemin kaynaklarından faydalanılarak meydana getirilen eserlerdir ki, tez çalışmasında bu tür kaynaklardan sıkça yararlanılmıştır.

Tez çalışmasında döneme ait yazılı kaynaklarda yer alan tarihi bilgiler karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Farklı dönemlerde yaşanan gelişmelerin doğru yorumlanması açısından karşılaştırmalı araştırma yönteminden de zaman zaman yararlanılmış ve tezin amacına ulaşılmaya çalışılmıştır.

Tez çalışmasında kaynakların tasnif edilmesi, çözümlenmesi, değerlendirilmesi ve sentezi gibi aşamalar takip edilmiştir.

Tez konusuna dahil olan gelişmeler araştırılırken gerçek verilerin incelenmesine, incelenen belge ve elde edilen veriler arasında doğru bağlantının kurulmasına, gerçekçi sonuçlara ulaşılmaya dikkat edilmiştir.

Varsayımlar ve Hipotezler

1. X-XI. yüzyıllarda Gence`de toplumsal yapı sürekli değişime uğramıştır.
2. İncelenen dönemde Gence`de şehir mimarisi Hilafet döneminin izlerini taşımış ve İslâm geleneklerine uygun yapılmıştır.
3. Gence`nin bu dönemde birkaç kez farklı devletlerin kontrolüne geçmesi ve bazı devletlerin başkenti görevini üstlenmesi kentin yönetim yapısını ciddi düzeyde etkilemiştir.
4. Gence, incelenen dönemde yüksek ekonomik gelişim düzeyine ulaşmış, farklı zanaat dalları mevcut olmuştur.
5. X-XI. yüzyıllarda Gence`de bilim, sanat ve kültür alanında çok sayıda ünlü şahsiyetler yaşamıştır.
6. Gence`nin sürekli yabancı devletlerin işgallerine maruz kalması kentin gelişimini olumsuz etkilemiş, fakat tam olarak önleyememiştir.

Özgün Değer

Tez çalışmasının konusunu Gence`nin X-XI. yüzyıllarda toplumsal yapısı, şehir yaşantısı ve yönetim yapısı oluşturmaktadır. İki yüz yıllık dönemi kapsayan bu

dönemde Gence birkaç devletin yönetimi altında bulunmuş, Şeddadiler Devleti'ne başkentlik yapmıştır. Dolayısıyla yaşanan bu siyasi gelişmeler kentin toplumsal yapısına, kentsel yaşantısına, yönetim biçimine önemli etki yapmıştır. Bu yönleriyle Gence şehri bilimsel veriler ve kaynaklar ışığında incelenmiştir. Bu yönleriyle tez çalışması, Gence'nin Azerbaycan, Türk-İslâm tarihinde yerinin anlaşılması açısından önemli kaynaklardan biri olacaktır.

Tezin ulaştığı sonuçlar, tez çalışmasında yararlanılan birinci ve ikinci el kaynaklar ile materyaller:

- Azerbaycan tarihinin öğrenilmesinde;
- Gence şehrinin tarihinin öğrenilmesinde;
- X-XI. yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Orta Doğu'da yaşanan gelişmelerin, Türk-İslâm tarihinin incelenmesinde ilgili araştırmacıların ve ilgililerin dikkatine sunulacaktır.

Konuya Dair Daha Önce Yapılmış Çalışmalar

Gence şehri Azerbaycan, Türk-İslâm tarihi açısından önemli şehirlerden biri konumundadır. Gence, tarihin bütün dönemlerinde bu özelliğini korumuş ve dolayısıyla çeşitli yönleriyle çok sayıda tarihi araştırmanın konusu olmuştur. İncelenen dönemde de Gence ile ilgili birçok bilimsel araştırma yapılmış, tarihi eserler yazılmıştır. Azerbaycanlı bilim adamlarının Gence'nin incelenen dönemine ait yaptığı araştırma ve yazdıkları bilimsel eserler çok kısıtlı olmanın yanı sıra, özellikle Sovyet yönetiminin etkisiyle gerçeklerden uzak olarak kaleme alınmıştır. Yeni dönemde ise konuya ait bilimsel çalışmalar kısıtlı olsa da, bu tür çalışmalar üzerinde siyasi baskının olmaması tarafsız ve gerçekçi sonuçların ortaya konmasına olanak sağlamıştır.

İncelenen dönemde Gence ile ilgili yazılan bazı eserlerde de bilgilere rastlanılmaktadır. Bu eserlerin büyük çoğunluğu Arap seyyahların Azerbaycan'ı ziyaret ettikleri zaman kaleme aldıkları eserlerdir. Bir kısmı ise incelenen dönemde Azerbaycan'da yaşamış kimselerin kaleme aldıkları eserlerdir. 2007 yılında yayınlanmış yedi ciltten oluşan Azerbaycan Tarihi adlı eserin ikinci cildinde Abbasi Halifeliği'nin Azerbaycan'ı ele geçirmesinden ve ülkede İslam dininin yayılmasından sonra başlayan dönem geniş bir biçimde incelenmiştir (Azerbaycan Tarihi, 2007). Bu eserde Hilafet yıllarında ve sonrasında, yani IX. yüzyılın sonlarından itibaren Azerbaycan'da oluşan yeni devletler sosyo-politik, askeri, ekonomik, ticari, kültürel vs. açılardan geniş bir biçimde incelenmiştir. Söz konusu eserde Gence şehri ile ilgili

önemli bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgilerden tez çalışmasında konunun içeriğine uygun olarak yararlanılmıştır.

Tez çalışmasında yararlanılan kitaplardan bir diğeri ise Antik ve Ortaçağ araştırmacısı Ziya Bunyadov'un 2007 yılında yayınlanan *Azerbaycan Atabeyler Devleti* eseridir (Bunyadov, 2007). Azerbaycan tarih araştırmalarında kendine has çizgisi olan Bunyadov'un bir diğeri ünlü tarih bilimci Yusif Yusifov'la ortak yayınladıkları *Azerbaycan Tarihi* adlı eseri (Bunyadov, Yusifov, 2007) Sovyet sonrası dönemde Azerbaycan tarih araştırmalarının sovyet etkisinden arındırılmasında etkili olan önemli bilimsel tarihi kaynaklardır. Her iki eserde Azerbaycan tarihinin incelenen dönemine ait, aynı zamanda Gence şehrinin toplumsal yapısına, mimari özelliklerine, ekonomik düzenine ilişkin değerli bilgiler bulunmaktadır. Tez çalışmasında her iki eserden de yararlanılmıştır.

Tez çalışmasında baş vurulan kaynaklar içinde son yıllarda yayınlanan genel Azerbaycan tarihi ile ilgili birkaç eser bulunmaktadır. Bunlardan bazıları S. Aliyarlı'nın *Azerbaycan Tarihi* (2009), R. Aliyev'in *Azerbaycan VII – XIV yüzyıllarda* (1980), H. Ganiyev'in *Azerbaycan Tarihi* (en eski zamanlardan – XXI asrın ilk 10'lu yılları) (2019), İ. Nuriyeva'nın *Azerbaycan Tarihi* (2015) ve diğeri eserler kaydedilebilir. İncelenen döneme ait bazı tarihi bilgilere ulaşılmasında S. Aşurbeyli'nin 2006 yılında yayınlanan *Şirvanşahlar Devleti* adlı eseri, E. Memmedov'im 2015 yılında basılan *Selçuklar* adlı kitabı, M. Şerifli'nin 1978 yılında yayınlanan *IX. yüzyılın İkinci Yarısı – XI. yüzyıllarda Azerbaycan Feodal Devletleri* adlı eseri, Azerbaycan'ın ünlü Ortaçağ tarih bilimcisi N. Velihanlı'nın 1993 yılında yayınlanan *Arap Hilafeti ve Azerbaycan* adlı eseri önemli kaynaklar olarak yararlanılmıştır.

Gence'nin Orta Çağ tipik Azerbaycan kentlerine has özelliklerinin öğrenilmesinde araştırılan yıllarda burayı ziyaret etmiş gezginlerin eserleri önemli yer tutmaktadır. Ayrıca, Mktar Goş gibi ortaçağ tarihçilerinin bizzat şahitlik ettikleri gelişmelerle ilgili verdikleri bilgiler de konunun araştırılmasında önemli kaynaklar olarak kabul edilmelidir.

Tez çalışmasında İ. Kafesoğlu, A. Sevim, E. Merçil, O. Turan ve diğeri Türk tarihçilerinin Selçuklu dönemine ait kaleme aldıkları eşsiz incelemelerden de sıkça yararlanılmıştır (Kafesoğlu, 2014; Sevim, 1987; Sevim ve Merçil, 1995; Turan, 2003). Ayrıca pek çok Arap, Gürcü ve Rus yazarın eserleri incelenmiş ve gerektiği zaman bu kaynaklara baş vurulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. X-XX. YÜZYILDA GENCE`DE DEVLET

1.1. X. yüzyılda Gence`de Devlet Yapılanması

1.1.1. Gence şehrinin coğrafi konumu ve tarihine genel bir bakış

1.1.1.1. Coğrafi konumu, nüfusu ve ekonomik yapısı

“Gence” kelimesinin kökeni ile ilgili değişik yaklaşımlar mevcuttur. Bu yaklaşımların bir kısmı kentin tarihini çarpıtarak bölgede bulunan diğer halklarla (Ermeni, Gürcü, Fars vs.) bağlamaya yönelik yaklaşımlar olduğu halde, ikinci kısım yaklaşımlar ise kentin günümüz etnik-toplumsal yapısını yansıtan yaklaşımlardır. Örneğin, birinci kısım yaklaşımların büyük çoğunluğu (E. Benvenist, N. Y. Marr, Y. Markvart vb.) Gence kelimesinin Farsça (Pehlevice) “gznaka” (hazine, define, ürün deposu) kelimesinden kaynaklandığını iddia etmişler. Bir kısım araştırmacılar ise, örneğin, E. Resler, Gence sözünün, Türkçede bulunan “gen (geniş) yer” kelimesinden ortaya çıktığını ileri sürmektedir. F. Mammadov ise Gence adını kavim ismi ile ilişkilendirmektedir (Buniyatov ve Yusifov, 2007, s. 113). Halk arasında ise Azerbaycan Türkçesi’yle “gence” (genişçe) den Gence isminin oluştuğu anlatılmaktadır (Solmaz, 1997, s. 13-14).

Gence şehrinin adını, İslâmiyetten önceki Azerbaycan’ın Meraga civarında (bugünkü Taht-ı Süleyman harabelerinin yerinde olup, Süryani ve Ermenilerin Ganzaka; İranlıların Gazna ve Arapların Carza dedikleri) yer alan hükümet merkezinden aldığı tahmin edilmektedir (Bakır ve Şenol, 2022, s. 258).

XIV. yüzyılda yaşamış Arap gezgini Hamdullah Gezvini, eserlerinde Gence`den bahs ederken, “hazine” ve “gence” kelimelerinin her ikisini kullanmaktadır. Çağdaş Arap tarihçilerine göre ise “Gence” isminin kökenini “Kenz” kelimesi oluşturmaktadır. Arap coğrafyacısı İbn Havkal 977 yılında “Cenze güzel, varlıklı ve kalabalık bir şehir. Bu şehrin büyük nüfusu bulunmakta ve halkı çok cömert, sıcakkanlı, bilim ve sanat insanlarına saygılı yaklaşımlarıyla dikkati çekmekte” diye yazmıştır (Gence`nin tarihi. <https://az.frisaga.com/destination/history/gence-de8e9y>).

Eski Zerdüş dinine dayanan kaynakların birinde Gence`nin temelini üç bin yıl önce konulduğu yönünde çok güvenilir bilgiler bulunmaktadır. Şöyle ki, Gence`nin temelini 3000 yıl önce Kafkasya`nın otantik halklarından sayılan Türk kavimlerinden Sakalar tarafından konulduğu hakkında ilk ve güvenilir bilgiler, VI. yüzyıla ait

“Şehrestanihai Eran” (İran Şehirleri) adlı coğrafya eserinde yer almıştır. Pehlevice yazılmış söz konusu coğrafya eserinde Gence şehrinin temelini 3000 yıl önce büyük Türk hükmdarı Efrasiyab tarafından atıldığı kaydedilmiştir (<http://www.ganja-ih.gov.az/az/page/13.html>).

Gence şehri okyanüs seviyesinden 400-450 m yüksekte, Azerbaycan`ın batısında, başkent Bakü`den 375 kilometre uzaklıkta bir konuma sahiptir. Kent, Küçük Kafkas Dağları`nın kuzey-doğu yamaçlarını geniş Kura-Aras Ovası ile birleştiren, verimli topraklara, zengin yer altı ve yer üstü doğal kaynaklara sahip topraklar üzerinde kurulu Azerbaycan`ın en eski tarihe sahip yerleşim alanlarından biridir. Gence, Azerbaycan halkının iktisadi, siyasi ve kültürel yaşantısında önemli yer tutmakta, nehirleri, yeşil meraları, sık ormanları, hayvan ve bitki yapısı ile toplumsal gelişim için önemli fırsatlar sunmaktadır (<https://ganja-ih.gov.az/az/page/13.html>).

Günümüz Gence şehri, eski Gence kenti harabeliklerinden 5-7 km güney-batıda yerleşmektedir ve eski Gence şehri ile şimdiki İpek Yolu ve Bakü – Tiflis demiryolunun her iki tarafında bulunan geniş ovalıkta bulunmuştur. Gence Nehri (Murovdağ sıra dağlarının Kuzey yamacından başlayan bu nehrin başladığı yükseklik 2014 metre, uzunluğu ise 98 km) hem Eski hem de günümüz Gence kentini iki kısma ayırmaktadır (https://nmdk.gov.az/page/region_info/331?full_version=0).

Gence`nin bulunduğu doğal coğrafi alan, nehirleri, verimli toprakları, zengin doğal kaynakları, zanaat ve inşaatta kullanılan kereste hammadesi, doğal tekstil boyası yapımında kullanılan bitkiler, doğal su kuyuları (kehrizler) söz konusu bölgede daha neolitik çağında ilk insanların yaşaması için olanak sağlamıştır. Gence`nin de dahil olduğu Kafkas Albanyası devletinin topraklarının verimliliği konusunda I. yüzyılda yaşamış ünlü Yunan gezgini Strabon şöyle yazmıştır:

“Bir kez ekilen toprak iki, hatta üç kez hasat vermektedir. Hatta birinci hasatta 50 kat ürün alınmaktadır. Bu bölgenin tüm ovaları nehirlerle, ırmaklarla Babilistan ve Mısır topraklarından daha iyi sulanmaktadır, bunun sonucunda ise meralar büyük alanları kapsamaktadır. Gence`nin havası da oldukça temiz ve güzeldir” (Mammadov, 2011, s. 43-44).

“Gence bölgesinden akan Kura Nehri ve kolları torpağın verimliliğini artırmaktadır. Kura Nehri hızlı ve bol sulu bir nehirdir ve balık açısından çok bereketlidir. Hazar Denizi`ne kadar uzandığı mesafede toprakların

sulanması için kullanılan Kura nehri sayesinde ovalarda tahıl, üzüm ve meyve sebze yetiştirilmektedir, zeytin ağaçlarının sayı hesabı yoktur. Dağlarda altın, gümüş, bakır imal edilmektedir. Yırtıcı heyvanlar: aslanlar, kaplanlar, barslar ve çok çeşitli kuşlar: kartallar, şahinler ve benzerleri bulunmaktadır” (Oruclu, 2012, s. 42).

Tarihçi Musa Kalankatuklu Kafkas Albanyası'nı şöyle tasfir etmiştir: “Albanya`dan artık kadim zamanlardan Azerbaycan`ı Gürcistan ve Ön Asya ile birleştiren bir yol geçerdi. Bu zengin topraklarda kurulan muhteşem şehirlerden biri de Gence`ydi” (Kalankatuklu, 2006, s. 122).

Ünlü düşünür Abdürrezzak İsfahani, Gence`nin sahip olduğu doğal özellikleri anlatırken şunları kaydetmiştir: “Yer yüzünde Gence gibi bir şehre rastlamamışım. Behişt renkli, miss kokuludur Gence. Suyu gül suyudur, toprağı safrandır onun. Sərin, sefalı havası vardır. Burada toprak heran sanki şevke gelir, uyanmak istiyor” (Buniyatov, 1965a, s. 77).

Kuşkusuz yukarıda kaydedilen bilgiler geniş bir bölgeyi kaplayan Gencebasar`da şehir mimarisi medeniyetinin 3000 yıldan fazla bir geçmişe sahip olduğunun kanıtıdır.

Gence`nin 3000 yıllık bir geçmişe sahip olmasını kanıtlayan önemli göstergelerden biri de onun bulunduğu jeopolitik konumdur. Bugün de Gence`nin tarihi ve jeopolitik konumu denildiğinde Gencebasar bölgesi kastedilmektedir. Söz konusu bölge tarihin farklı aşamalarında, merkezi Gence kenti olmakla, Gence-Karabağ derebeyliği, Yelizavetpol Vilayeti, Gencebasar olarak isimlendirilmiştir. Günümüzde ise Gence şehrinin tarihi toprakları Gence-Gazah iktisadi bölgesi veya Batı bölgesi olarak isimlendirilmektedir. İsmi kaydedilen Gencebasar ya da Batı bölgesi Ağstafa, Daşkesen, Gedebey, Goranboy, Göygöl, Gazah, Samuh, Tovuz illerini, Gence ve Naftalan şehirlerini kapsamaktadır.

Şəkil 1.1. Gence'nin coğrafi konumu

Kaynak: <https://gancamemar.wordpress.com/2009/01/08/ganca-shaharinin-tarixi/>

01 Ocak 2021 yılı verilere göre, Gence şehrinin nüfusu yaklaşık 336 bin kişiden oluşmuştur. Bu veriler ışığında Gencenin ülkenin ikinci en büyük şehri olduğu anlaşılmaktadır. Nüfusun yaklaşık yüzde 48,8'ni erkekler (164 bin), yüzde 51,2'ni kadınlar (172 bin) oluşturmaktadır. Bu sayıya şehirde geçici olarak iskan edilmiş yaklaşık 21144 kişi Karabağ savaşı sırasında yaşadıkları bölgelerden göç etmek zorunda kalan mecburi göç edenler ve 17829 kişi Ermenistan'dan göç etmek zorunda bırakılan mülteci Azerbaycan türkleri de eklenmelidir (<https://ganja-ih.gov.az/az/page/12.html>).

1.1.1.2. Şehrin tarihi geçmişi ve genel özellikleri

Hamdullah Müstevfi, Gence'nin 659-660 tarihinde kurulduğunu kaydetmektedir (Çiftçi, 2019, s. 59). Alban tarihçisi Kalankatuklu Moses ise şehrin Halife Vasık döneminde 846-847 yıllarında inşa edildiğini öne sürmüştür (Kalantakvaçi, 1861, s. 302). W. Barthold ise Gence'nin 853-854 yılında inşa edildiğini belirtmektedir (Bala, 1948, s. 762).

Gencebasar bölgesi, Azerbaycan`ın arkeolojik açıdan en önemli bölgelerinden biridir. Arkeolojik kazılar sonucunda bölgede tarihin farklı dönemlerine ait olduğu anlaşılan çok sayıda maddi-medeniyet örnekleri gün yüzüne çıkarılmış ve bu eserlerin büyük çoğunluğu dünyanın farklı müzelerinde sergilenmektedir (Mammadov, 2008, s. 21).

Gence civarında bulunan Gillikdağ kazı alanından çıkarılan çakmaktaş aletleri, ünlü Azerbaycan arkeologu İshak Caferzade`nin ortaya çıkardığı taş kaşık ve tahta yontma aletleri, bu bölgede yaşamış insanların M. Ö. VII-VI. binyıllara ait Neolit uygarlığının kurucuları arasında yer aldıklarının söylemeye imkan vermektedir (Ganiyev, 2019, s. 352-353).

Arkeolojik araştırmalar, söz konusu dönemde bölge halkının yerleşik hayat tarzı benimsediklerini ve tarımla uğraştıklarını kanıtlamaktadır. Arkeolojik kazılar sırasında bulunan osteolojik bulgular Gence bölgesinde Milat`tan 5 bin yıl öncesinde evcil hayvanlardan yararlandığını kanıtlamaktadır (Buniyatov, 1965b, 122).

Yazarı bilinmeyen “Rus Şehirleri” adlı eserin müellifi Güney Kafkasya`nın, aynı zamanda Azerbaycan`ın bazı şehirlerinin kurulduğu tarihleri gösteren bir tabloya yer vermiştir; söz konusu makalede Gence`nin M. Ö. II-IV. yüzyıllarda kurulduğu gösterilmektedir (<http://www.ganja-ih.gov.az/az/page/13.html>). Fakat burada önemli bir hususun altını çizmekte yarar vardır, Gence bir kent olarak kendisinden önceki dönemlere ait bir yerleşim alanı üzerinde inşa edilmiştir. Dolayısıyla, Gence`de yerleşimin bu tarihle sınırlandırılması doğru tespit olmayacaktır (Pakhomov, 1949, s. 23).

M.Ö. V. yüzyılda eski yerleşim alanı üzerinde kurulan Gence`nin tarihi ile ilgili Arap, Fars, Gürcü ve aynı zamanda Orta Çağ Avrupa ve Rus yazarların eserlerinde bilgilere rastlanmaktadır.

İlk çağlardan itibaren insanların yerleştiği bu şehrin 3500-4000 yıllık bir geçmişe sahip olduğuna dair tarihi bulgular bulunmaktadır (Gence şehrinin tarihi, 2004, s. 39-40). Müslüman ve Hristiyan dünyasının sınır bölgesinde bulunan Gence, aynı zamanda Batı`dan Doğu`ya, Kuzey`den Güney`e doğru uzanan kervan yollarının kavşağında bulunmaktadır. Uygun doğal-coğrafi koşullar, verimli topraklar, ılıman iklim ve nehirler, Gence`de bin yıllardır süren zengin kültürel mirası bugünlere kadar ulaştırmıştır.

Gence VII. yüzyılda Hilafet`in baş eyalet merkezi, X. yüzyılda Arran`ın ve Şeddadiler devletinin başkenti, XI. Yüzyılda Selçukluların, XII-XIII. yüzyıllarda

İldenizlilerin ikametgahı olmuştur. İldenizliler döneminde yüksek gelişim düzeyine ulaşmış Gence, bu devletin başkentlerinden biriydi (Gence'nin tarihi. <https://az.frisaga.com/destination/history/gəncə-de8e9y>).

Arkeolojik kazılar Gence çevresinde üçlü kale duvarlarının kalıntılarının bulunması, şehrin gelişmişlik düzeyini göstermesi açısından önemlidir (Pakhomov, 1949, s. 48).

XIII. yüzyılın birinci yarısında Gence, Harezmi ve Moğol ordularının saldırısına maruz kalmıştır. Aynı yüzyılın ikinci yarısında ise İlhanlılar, XV. yüzyılın birinci yarısında Karakoyunlu, ikinci yarısında ise Akkoyunlu devletinin yönetimi altına girmiştir. XVI. yüzyıldan itibaren Gence, Karabağ (Gence) Beylerbeyliği'nin merkezi şehri olmuştur. XVI. yüzyılın ikinci yarısından – XVIII. yüzyıladək Gence defalarca Osmanlıların ve Sefavilerin arasında yaşanan savaşlar sonucunda bazen Osmanlı devletinin, bazen de Safevi devletinin denetimi altına girmiştir (Gence şehrinin tarihi, 2004, s. 156).

XVIII. yüzyılın ortalarında Gence, aynı isimli hanlığın merkezine dönüşmüştür. 1804 yılının Ocak ayında Rus Generali P. D. Sisyanov'un konutasındaki Rus ordusu Gence Hanlığı'nı işgal etmiştir. Böylece, Gence Hanlığı ortadan kalkmış ve bölge Rus emperyalizminin bir parçasına dönüşmüştür. Sisyanov'un emri ile Gence'nin ismi değiştirilerek Rus Çarı I Aleksandır'ın eşi Yelizaveta'nın şerefine Yelizavetpol olarak adlandırılmıştır. 1813 yılında İran ile Rusya arasında imzalanmış Gülüstan Antlaşması'nda belirtildiği üzere Gence Rusya'ya bırakılmış ve 1869 yılından itibaren ise Yelizavetpol Vilayeti'nin yönetim merkezine dönüşmüştür (Gence, AMEA Tarih Enstitüsü, <http://tarixinstitutu.az/page/101/ganja>).

Gezginler Gence'ye gerçekleştirdikleri ziyaretler sırasında yazdıkları notlarda bu şehrin güzelliğinden, yerleşim için uygun doğal koşullara sahip olmasından bahsederler. Örneğin, 1647 yılında Evliya Çelebi, Gence'yi 6000 evi, 20 bin nüfuzu, kale ve sarayları, hamamları, bağ ve bahçeleri bulunan bir şehir olarak kaleme almıştır. Gence'de XIV-XV. yüzyıllara ait İmamzade Türbesi, XVII. yüzyıla ait Cuma Mescidi halen dini işlevini yerine getirmektedir (Hasanov, 2022, s. 16).

XVIII. yüzyılın 20'li yıllarında Gence, Osmanlı ve Çarlık Rusyası'nın yönetimine girmiş ve bu şehrin gelişimini farklı biçimlerde etkilemiştir. 1747 yılında Nadir Şah Afşar'ın ölümünden sonra, Gence, bağımsız bir hanlık olarak ortaya çıkmış ve XIX. yüzyılın başlarında gerçekleşen Rus işgaline kadar bağımsızlığını korumuştur (Gence,

AMEA Tarih Enstitüsü, <http://tarixinstitutu.az/page/101/ganja>). Gence sadece Azerbaycan`da değil, tüm Güney Kafkasya`da önemli şehirlerden biri olarak her kabul edilmektedir (Azadlık Gazetesi, 2013, s. 14.). Gezinin Avri Filip Gence`de bulunmuş ve şehir hakkında şunları kaydetmiştir: “Biz oraya (Gence`ye) ilkbaharın ortalarında gittik, sayısız-hesabsız çiçekli ve yapraklı ağaçlarla çevrili evlere bu yeşillik ayrı bir güzellik veriyordu, ben böyle valehedici bir manzara ile daha önce karşılaşmadım” (Gence`nin tarihi. <https://az.frisaga.com/destination/history/gəncə-de8e9y>).

Gence Hanlığı, bağımsız olduğu yaklaşım yetmiş yıllık dönemde defalarca Gürcü Kartvel-Kaheti Çarlığı`nın saldırıları ile karşılaşmıştır. Genceli Cavad Han Ziyadoğlu, başa geçtikten sonra, bu saldırılara karşı koymuş, hanlığın konumunu hayli kuvvetlendirmiştir. Fakat XIX. yüzyılın başlarında Azerbaycan hanlıklarının işgaline başlayan Rusya karşısında fazla direnç gösterememiş ve General Sisianov`un komutasındaki Rus ordusu ile savaşta oğlu ile beraber 2-3 Ocak 1904 tarihinde şehit olmuş, Gence, Rusya`nın işgaline uğramıştır. Gence`nin işgali Ruslar için çok da kolay olmamış, her sokakta direnişle karşılaşmış, bu nedenle işgalden kısa süre sonra şehrin ismi değiştirilmiş ve “Gence” kelimesini kullanmak yasaklanmıştır (Azerbaycan tarihi, 2006, s. 445-446).

Çarlık Rusyası`nın Güney Kafkasya`da gerçekleştirdiği yönetim reformu sonucunda, 1868 yılında Yelizavetpol Vilayeti oluşturulmuş ve Gence bu vilayetin başkenti olmuştur (Gence`nin tarihi. <https://az.frisaga.com/destination/history/gəncə-de8e9y>).

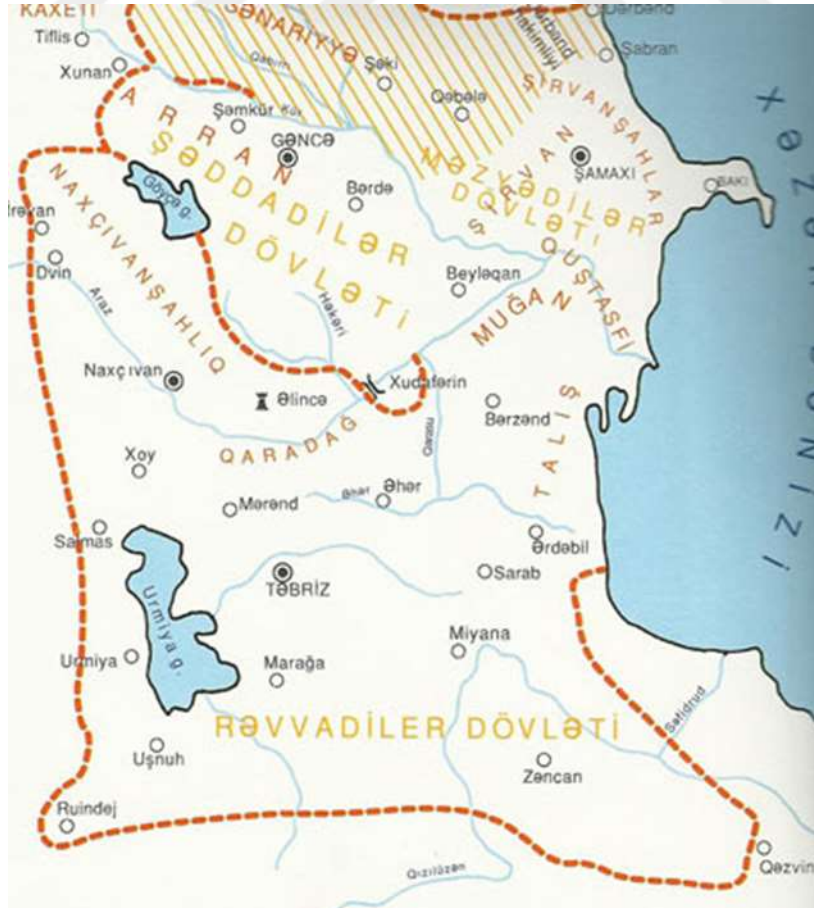
16 Haziran`dan 17 Eylül 1918`e kadar Gence şehri Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti`nin merkezi olmuştur. Gence milli düşüncenin geliştiği bir şehirdir. Fetali Han Hoylu önderliğinde 28 Mayıs 1918`de Tiflis`te bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti`nin Gence`yi başkent olarak seçmesi tesadüf değildir. 16 Haziran – 15 Eylül 1918 tarihleri arasında yeni kurulmuş devletin başkenti Gence`ye taşınmış ve aynı yıl Gence`nin tarihi adı tekrar kendisine iade edilmiştir (Gence şehrinin tarihi, 2004, s. 171). 1920 yılında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti`nin yıkılmasından sonra Rus birlikleri, yani XI. Kızıl Ordu Azerbaycan`ı işgal etmiş ve Gence`de başlayan itirazları ve direnişi bastırarak şehri ele geçirmiş ve çok sayıda insanı kurşuna dizerek öldürmüş, bir kısım direnişçi ise hapsedilmiştir (Oruclu, 2012, s. 67).

1804'ten 1918'e kadar Yelizavetpol adıyla anılan Gence, 1918'de yeniden isimlendirildi ancak 22 Şubat 1935'te şehrin adı Kirovabad olarak değiştirildi. 1989 yılında şehrin adı yeniden Gence'ye döndürüldü. 1989 yılında Gence'nin tarihi adı son kez ve sonsuza kadar kendisine iade edildi (Azerbaycan tarihi, 2006, s. 129). 1991 yılında bağımsızlığını kazanan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin gelişmiş şehirlerinden biri olan modern Gence, cumhuriyetin ikinci büyük bilim, kültür ve ticaret merkezi haline gelmiştir.

Son dönemlerde Gence kendine has tarihi görüntüsünü korumanın yanı sıra, daha da büyük bir ölçekte şehir mimarisinin son yeniliklerinden yararlanarak restorasyon ve modern kuruculuk işleri gerçekleştirilmektedir.

1.1.2. Arap egemenliği sonrası Azerbaycan'da yeni devletlerin kurulması

Arap egemenliği (7. yüzyıl) sonrası Azerbaycan'da siyasi ve kültürel değişimlerle birlikte yeni devletlerin ortaya çıkışı, bölgenin zengin tarihini anlamak için çok önemlidir. Farklı etnik gruplar ve hanedanlar, bu dönemde güç ve toprak için mücadele ederek karmaşık bir siyasi ortam yarattılar.

Şekil 1.2. *Hilafet sonrası Azerbaycan`da kurulmuş devletlerin haritası.*

Kaynak: https://1905.az/wp-content/uploads/2014/07/saciler-1905.az_.jpg

1.1.2.1. Saciler (Sacoğulları) devleti

IX. yüzyılın sonu – X. yüzyılın başları geniş bir coğrafyayı kapsayan Abbasi Halifeliği`nin uzak bölgelerindeki yerel yönetici ve valilerin bağımsızlık eğilimlerinin artması ile kayda geçmiştir (Azerbaycan tarihi, 2007, s. 237). Bu yöneticilerden her biri merkezi yönetimin karşılaştığı zorluklardan, yönetimde yaşanan yozlaşmadan yararlanarak kendi yönetimlerini güçlendirmeye, özerklik kazanmaya veya bağımsızlıklarını ilan etmeye çalışmışlardır. Bu eğilimler içine giren canişin/makam sahipleri ve valilerin her biri öncelikle merkezi hazineye verdikleri vergilerin miktarını azaltmaya başlıyor, daha sonra ise vergi ödemekten tam olarak imtina ediyorlardı. Bağımsızlık eğilimi içinde bulunan valiler öncelikle daha zayıf komşularının topraklarını işgal etmeye çalışmakta, kuvvetli ordu oluşturmakta ve Hilafetin gönderdiği düzenli orduları yendikleri takdirde, halifeler onların kendi yönetiminde bulunan vilayetlerinde tam yetkili hakim olduklarını kabul etmekte ve sadece kendi adlarına hutbe okunması ile yetinmekteydiler (Şen, 2019, s. 137).

Merkezi yönetimden bağımsızlığını ilan eden ilk devletler Fas, Cezayir, Tunus ve Libya oldu. 788 ve 800 yılında söz konusu coğrafyalar önce İdrisiler, sonra Aglebiler sülalesinin yönetimi altında bulunmuştur. 820`li yıllarda Yemen`de Zeydiler, Horasan`da Tahiriler ve benzeri devlet yapılanmaları oluşmaya başlamıştır (Qaniyev, 2019, s. 82). 861 yılında Halife El-Mütevekkil öldürüldükten sonra, Babek Ayaklanması`nın etkisiyle son derece zayıflamış Hilafet`in parçalanması süreci hızlanmıştır (Zaxoder, 1944, s. 48-51). Taberistan`da Aleviler, İran`da Saffariler, Mısır`da Toluniler, Horasan ve Orta Asya`da Samaniler devletleri oluşmuştur (Azerbaycan tarihi, 2007, s. 237).

Hilafet`in zayıflaması ve çözülmeye başladığı bu süreçte Azerbaycan coğrafyasında Saciler/Sacoğulları hanedanının oluşturduğu yeni bir devlet yapılanması ortaya çıkmıştır. Ebu-s-Sac`ın ismi tarihi kaynaklarda ilk defa Babek`in esir alınıp Berzen`de, Afşin`in sarayına getirilmesi olayı anlatılırken geçmektedir. 839 yılında Afşin Haydar İbn Kavus, Halife el-Mutesim`in emriyle Ebu-s-Sac`ı Azerbaycan`ın Hilafet`e karşı ayaklanmış valisi Minkicevr el-Fergani`ye karşı görevlendirmiştir (İbn Haldun`a göre şehir Hicri 278 yılında (891/92) alınmıştır). Aynı yıl Ebu-s-Sac, Hilafet`e

karşı ayaklanmış bir diğer taşra valisinin, Taberistan valisi Mezyer`in cezalandırılması için de görevlendirilmiştir (İpek, 2008, s. 364).

Aslen Uşrusanalı olması ve Afşin`in maiyetinde temayüz etmesi aynı zamanda Afşin`e olan yakınlığı sebebiyle Ebu`s-Sac`a Afşin`in bertaraf edilmesinden sonra herhangi bir görev verilmemiştir. Bu durum, Sacoğulları hakkında araştırma yapan tarihçileri yanıltmış olmalıdır ki, Ebu`s-Sac`ı Halife Mütevekkil`in komutanı olarak kabul etmişler, bu nedenle de Mutasım dönemindeki askeri faaliyetlerinden hiç bahsetmemişlerdir (Defrémary, 1927, s. 170).

Bazı kaynaklarda es-Sâc (جاسلا) olarak, bazılarında es-Siyâc (جاييسلا) olarak geçen ve adını kurucusu olan Türk asıllı komutan Ebü`s-Sâc Divdad b. Divdest`ten alan Sâcoğulları, 892-941 tarihleri arasında toplam kırk dokuz yıl Azerbaycan`da hâkimiyetlerini tesis ederek yeni bir devletin kurulmasını sağlamışlardır. Farsça olan Divdâd kelimesi Türkçede “dev vermiş” manasına, Divdest ise “dev eli” anlamına gelmektedir (Huart, 1979, s. 16.).

Azerbaycan`da Saciler`in yönetimi ele geçirmesinin ilk yılları Abbasiler hanedanının zor zamanlarına denk gelmektedir. Merkezden ayrılmış taşra vilayetleri ve bu vilayetlerin yöneticileri belli oranda bağımsız hareket edebilecekleri bir devlet yapılanmasına doğru ilerlemektedirler. Bağımsızlık yolunda çabalarını artıran Azerbaycan valisi Muhammed`in önündeki engellerden biri Hilafet`in içinde bulunduğu koşullardı. Kendisi, Hilafet`in başkenti Bağdat`a çağırılmış ve saltanat varisine karşı ayaklanma başlatmış ordunun ve bedevilerin cezalandırılması için görevlendirilmiştir. Ayaklanma bastırıldıktan sonra yeni Halife El-Mutedid (892-902) Muhammed`in Azerbaycan`a dönmesine izin vermiştir (Azerbaycan tarihi, 2007, s. 238).

Bu yıllarla bölgede Ermenilerin Bizans`la gizli ittifak içinde Hilafet`e karşı hareket ettiğinden haber alan Halife El-Mutedid, Muhammed`i Ermeni devletine karşı görevlendirmiş ve bu doğrultuda büyük bir ordu oluşturan Muhammed, 893 yılında Ermenilerin kontrolündeki Dvin kentine doğru hareket etmiştir. Ermenilerin barışı önerisini kabul etmeyen Muhammed`in ordusu yenilgiye uğramış ve Ermeni Kralı Simbat`ın yönetimini tanımak zorunda kalmıştır (Nuriyeva, 2015, s. 63).

Fakat kısa sürede toparlanan Saciler, komşu devletlere karşı işgalcilik siyasetini devam ettirmiştir. Azerbaycan`da bu yıllarda hızla yayılmaya başlayan taun hastalığı, halkın büyük çoğunluğunun helak olmasına neden olmuştur. Hatta hastalıktan helak olanları defnetmek için kefen bile yetiştirmek mümkün olmamıştır. Taun, Muhammed

İbn Ebu-s-Sac`ın yakınlarına da bulaşmış, bir süre sonra kendisi de bu hastalıktan helak olmuştur. Muhammed`in ölümü Saciler`in işgalcilik siyasetini geçici olarak durdurmuştur. I. Simbat ise Ermeni Krallığı`ndan toplanan vergileri önceleri olduğu gibi yeniden Hilafet`e ödemeye başlamıştır. Bu durum Hilafet`in siyaseti ile örtüşmekteydi. Çünkü I. Simbat`la ittifak, Kafkasya bölgesinde Saciler devletinin güçlenmesini engelleyecek, böylece bölgede Hilafet`in nüfuzunun azalması önlenecekti (İpek, 2008, s. 364). İbn Ebu-s-Sac`ın diğer oğlu Ebu`l-Kasım Yusuf 884-885 yıllarında Mekke hakimi görevini üstlenmiştir. Hac ziyareti sırasında Ebu`l-Kasım Yusuf, Medine hakimi ve Mekke yolunun güvenliğini sağlayan muhafızlara rağmen zevvarlara hücum etmiş, fakat Mekke civarında yaşanan çatışmada yenilmiş ve esir alınarak Bağdat`a gönderilmişti. Halife tarafından affedilen Ebu`l-Kasım Yusuf a Hilafet ordusunda yeni görevler verilmiştir (Yıldız, 2014, s. 4).

Fakat Ebu`l-Kasım Yusuf`un amacı Saci tahtına oturmaktı. Bu amaçla Saciler devletinin tahtında oturan kardeşi Muhammed öldükten sonra, yeğeni Divdad ile savaşa başlayan Ebu`l-Kasım Yusuf, 901 yılında yaşanan çatışmada zafer kazanarak Saciler devletinin hükmdarı olmuştur (Yıldız, , 2014, s. 33). Bu gelişmeden sonra ordunun kontrolünü tam olarak ele alan Yusuf, Hilafet`in Azerbaycan valisi olarak atanmıştır. Saciler`in giderek güçlenmesi ve Hilafet`ten ayrılmak emareleri göstermeye başlaması, Halife El-Mugtafi`yi (902-908) farklı arayışlara yönetmiş, bölgedeki Ermeni Krallığı ile işbirliğine girmiştir. 908 yılında tahta çıkmış yeni Halife El-Muktedir (908-932) Yusuf`a karşı yürütülen siyaseti değiştirerek, kendisini Hilafet`in Azerbaycan ve Ermeniyeye`deki valisi olarak tanımıştır (Bunyadzade ve Yusifov, 2007: 288).

Sacilerin işgalcilik siyasetinin devam ettiği 900-915 yıllarında Gürcistan toprakları, Ermeni Krallığı tam olarak kontrol altına alınmıştır. Hilafetin Azerbaycan ve Ermeniyeye vilayetlerinde güçlü devlet yapılanması oluşturan Saciler, Batı`da Ani ve Dvin şehirlerinden Doğu`da Hazar Denizine, Güney`de Zencan`dan Kuzey`de Derbend`e kadar uzanan geniş bir bölgeyi kontrol etmekteydiler. Bu geniş bölgede farklı vilayetlerin yerel ve yerelleşmiş valileri (Şirvan, Şeki, Haçın, Sünik vs.) Saciler`e vergi ödemişlerdir (Azerbaycan tarihi, 2007, s. 242). Böylece, Saciler daha zayıf komşuların topraklarını zaptederek kudretli devlet oluşturmayı başarmışlardır. Ünlü Arap gezgini İbn Havkal`ın verdiği bilgilere göre kontrolündeki bölgelerin yöneticilerinden vergiler toplayan Yusuf, sonraki yıllarda tahta çıkan Saci hükmdarlarından farklı olarak daha adaletli bir hükümdar olmuştur (İbn Havkal, 1873).

Sacilerin hâkimiyeti yıllarında kuzeyden çok sayıda işgalci akınlar gerçekleşmiştir. Bu tür akınların bir kısmı Azerbaycan'ın Hazar Denizi kıyısında bulunan Derbent şehrinin bulunduğu bölgeden gerçekleştiği halde, bir kısmı ise Volga Nehri üzerinden Hazar Denizi'ne gemilerle dahil olan Ruslar tarafından gerçekleştirilmiştir. Dönemin tarihçilerinden El-Mesudi'nin verdiği bilgilere göre, 913 yılının sonlarında Rusların ilk akını gerçekleşmiştir. 912-913 yıllarında, yani Yusuf İbn Ebu-s-Sac'ın devleti bağımsız olarak yönetmeye başladığı ilk yıllarda, Rusların gemileri Cil (Gilan), Deylem ve Teberistan'a, Curcan (Girkan) sahilindeki Abaskun'a, petrol bulunan topraklara (yani, Bakü'nün bulunduğu Abşeron'a) ve Azerbaycan yönünde bulunan diğer yerleşim alanlarına doğru hareket etmiştir (Azerbaycan tarihi, 2007, s. 242). Bu baskın sırasında Yusuf'un, başşehri Erdebil'de olmadığı anlaşılmaktadır. Büyük bir ihtimalle Erendcak kalesinin muhasarasında bulunuyordu. Erdebil'de Rusları karşılayacak bir kuvvetin olmaması onların daha cüretkar hareket etmelerine imkan hazırlamıştır (Yıldız, 2014: 24). Ruslar bir çeşit eşkiya yöntemleri ile kan dökerek, kadın ve çocukları öldürerek, yağma yaparak, yerleşim alanlarını harabeye çevirerek büyük barbarlıklar gerçekleştirmişlerdir. Bu bölge halkı için ilk kez karşılaştıkları bir felaket olmuştur, çünkü önceleri nehirler aracılığıyla hiçbir zaman böyle işgal ve yağma ile karşılaşmamışlardır. Ruslar bölgeden istediklerini elde ederek uzaklaşmışlardır (Azerbaycan tarihi, 2007, s. 242).

Rusların bölgeye yaptıkları bu baskınlar Saciler devletinin giderek güçlenmesini pek de olumsuz etkilememiştir. Hatta Sacilerin hızla güçlü bir devlete dönüşmesini hazmedemeyen Halife, Hakan El-Müflihi başta olmakla 20 bin kişilik bir orduyu Yusuf'a karşı göndermiş, fakat 7 bin kişilik Saci ordusuna yenilmekten kurtulamamıştır (Yıldız, 2002: 433).

Bu yenilgiyi telafi etmek için Halife El-Müflihi'nin torunu Munis, Sacilere karşı savaştığı daha büyük bir orduya komutan olarak atanmıştır. Taraflar arasında Sarab şehri civarında yaşanan ilk savaşta Yusuf'un ordusu zafer kazanmışsa da, 919 yılında Erdebil civarında yaşanan son savaşta yenilgiye uğrayan Yusuf esir alınmış ve Bağdat'a götürülerek zindana atılmıştır. Sacilerin denetimindeki topraklara yeni valiler tayin edilmiştir. Fakat Arap orduları ülkeyi terk ettiği zaman Saciler yeniden bölgeyi kontrol altına almış ve orduyu kontrol eden Subuk, Halife'nin atadığı Muhammed İbn Abdullah el-Farigi'nin komutasındaki Arap ordusu üzerinde kesin zafer kazanarak, tam yetkili hakim olarak kabul görmüştür. Fakat Abbasi Halifeliği'ne yıllık 220 bin dinar vergi

vermeyi taahhüt etmiştir (Azerbaycan tarihi, 2007, s. 244). Halife 922 yılında Yusuf'u hapisten azat etmiş ve kendisini yıllık 500 bin dinar vergi karşılığında yeniden Sacilerin tahtına göndermiştir. 927 yılında Halife'nin daveti ile Bağdat'a gelen Yusuf, 927 yılında Kufe kapıları karşısında Karmatilerle yaşanan savaşta yaralı halde eser alınmış ve Halife'nin gönderdiği yardıma rağmen öldürülmüştür. Yusuf'tan sonra onun tahtına yeğeni geçmiş, fakat iki yıl süren yönetimi 929 yılında son bulmuştur (Şen, 2019, s. 149). Bu konuda Azerbaycanlı tarihçi Şerifli, Sâcoğulları Devleti'nin kurucularından kimse kalmamış olsa da, bu sülaleye mensup olan hâkimler ve onların yanında hizmet eden amirler aracılığıyla bu devletin 950 yılına kadar devam ettiğini belirtir ve bu devletin yeni hâkiminin Yusuf'un gulanı Deysem olduğunu söyler. Abbâsî halifelerinin zayıflamış olmasından dolayı da, Sâcoğullarının bir müddet daha devam edebildiğine temas eder (Şerifli, 2013, s. 143). Böylece, Azerbaycan'da Sacilerin 50 yıldan fazla süren hükümranlığı son bulmuştur.

Sacoğullarının askerî ve siyasî faaliyetleri ile ilgili yeterli bilgilere sahip olabilmemize karşılık ne yazık ki mimarî yapıları hususunda bir bilgiye ulaşabilmek mümkün değildir. Bunda yaşadığı coğrafyanın etkisinin olacağı muhakkaktır. Çünkü onlar, Bizans ve İran sınırları arasında sürekli bir savaş alanı içerisindeki bir noktada bulunmaktadırlar. Sacoğulları 38 yıl, Şerifli'nin görüşüyle 50 yıl hâkim oldukları coğrafyada başkent olarak Muhammed el-Afşîn döneminde Marağa'yı, Yusuf b. Ebü's-Sâc devrinde de Erdebil'i kullanmışlardır (Şen, 2019, s. 159).

1.1.2.2. Şirvanşahlar devleti

IX. yüzyılda Hilafet'in zayıflamasına paralel olarak, imparatorluğun farklı bölgelerinde ayrılıkçı eğilimler güçlenmiş ve bu süreçte Azerbaycan özellikle başı çekmiştir. Yasal olarak Halifenin hakimiyetini tanısalarda, pratik açıdan Azerbaycan'ın farklı bölgelerini bağımsız olarak yöneten hanedanlar ve bu hanedanların yönettikleri devletler ortaya çıkmıştır. Bu süreçte Tebriz, Merend, Miyane, Urmiye, Muğan, Şirvan, Beylegan, Şeki, Sakariye, Gebele ve Derbend farklı hanedan beylikleri tarafından yönetilmiştir. Bu beyliklerin bir kısmı Arap asıllı olsa da, onlar artık yerel halk ile kaynaşıp karışmışlardır (Bunyadzade ve Yusifov, 2007, s. 285).

Şirvanşahlar Devleti (861-1027) Abbasiler Hilafeti'nin zayıflaması sürecinde Azerbaycan'da oluşmuş bağımsız və göreceli olarak güçlü bir devlet yapılanmasıydı. Azerbaycan'ın Şirvan bölgesi önceleri ülkenin kuzey-doğusunda küçük bir vilayetti.

Derbent'ten Kura Nehri'ne doğru Hazar Denizi kıyılarını kapsamaktaydı. Şirvan'ın merkezi Hazar kıyısında - Şamahı-Derbend ticaret güzergahında bulunan Şirvan şehriydi. Şirvanşahlar Devleti'ni aslen Arap kökenli Rabia kavminden olan Mezyediler hanedanı yönetmiştir. Bu hanedan bazı tarihi kaynaklarda Şeybaniler, hatta Yezidler sülalesi olarak da kaydedilmiştir (Ganiyev, 2019, s. 89).

Mezyediler'in de yer aldığı Rabia kavminden olan Salman İbn Rabia, Hz. Osman (644-656) zamanında Azerbaycan'ın Aran olarak adlandırılan bölgesinin Halifeliğin sınırları içine katılmasında bu bölgeye yerleşmişlerdir. Mezyediler'in önemli temsilcilerinden biri olan Yezid İbn Mezyed Halife Harun er-Reşid zamanında (786-809) Güney Kafkasya vilayetlerinin, aynı zamanda Şirvan'ın valisi olarak görev yapmıştır (Azerbaycan tarihi, 2006, s. 248). Yezid İbn Mezyed, Hilafet'in Güney Kafkasya'da ve özellikle Azerbaycan'da tam olarak yönetimlerini oluşturmasında etkili olmuştur. Azerbaycan'da Hilafet'e güçlü dayanak oluşturmak için bölgeye Rabia kavminden, aynı zamanda Mısı'dan ve Suriye'den çok sayıda Arap kavmi göç ettirmiştir. Araplar genel olarak Azerbaycan'ın en verimli toprakları olan ve iklim olarak kendilerinin de alışık oldukları sıcak bölge olan Aran bölgesine iskan edilmişlerdir (Aşurbeyli, 2006a, s. 85).

Mezyediler, ilk kez Aran'da başkenti Berde olan yarıbağımsız bir devlet – emirlik oluşturmuşlardır. O sırada Berde, Güney Kafkasya'da İslam yöneticilerin merkezi konumundaydı. Arran, Şirvan, Derbent vs. Azerbaycan'ın bazı bölgelerinin valisi olan Yezid, Mezyed'in ikamet ettiği şehirde Berde şehri olmuştur. Yezid İbn Mezyed, 801 yılında Berde'de vefat etmiş, onun oğulları Esad, Halid ve Muhammed, Güney Kafkasya valisi olarak atanmışlardır (Azerbaycan tarihi, 2007, s. 247).

859 yılında Muhammed İbn Yezid, Gence şehrini restore ederek bu şehri kendisine merkez olarak seçmiştir. Zamanla Arap soylu Mezyediler Hanedanı, yerel halkla daha çok kaynaşıp karışmış, bir anlamda “Türkleşmiş”tir. IX. yüzyılın sonlarında Aran, aynı zamanda Berde, Saciler Devleti tarafından işgal edildiğinden, Mezyedilerin burada bulunan temsilcileri Şirvan'a göç etmişler (Aşurbeyli, 2006b, s. 40). Azerbaycan'da Türk halkının oluşum sürecinden diğer Arapsoylu kavimler gibi, Mezyediler de etkilenmiş ve onlar da giderek Türkleşmiş ve Azerbaycan halkının bir parçasına dönüşmüşler.

861 yılında Mezyediler hanedanından olan Heysem İbn Halid, Şirvan'ın bağımsızlığını ilan etmiş ve “Şirvanşah” adını kabul etmiştir. 917 yılında komşu

Lahicanşahlık adlı beylik Şirvan`a birleştirilmiştir (Aşurbeyli, 2008, s. 211). Şirvanşah Ebu Tahir (917-946), 918 yılında Şamahı şehrini restore ettirerek devletin yeni başkenti ilan etmiştir. Bu tarihten sonra ülkenin başkenti Yezidiye olarak adlandırılmıştır. Şirvanşahın orduları Gebele şehrini (981-982), Berde`yi (982) ve Şabran`ı (983) ele geçirmiştir (Azerbaycan tarihi, 2007, s. 247).

Hilafet`in zayıfladığı süreçte, Büyük Kafkas Dağları ile Hazar Denizi arasında bulunan bölgede oluşmuş ve Arap asıllı Haşimiler hanedanlığı tarafından yönetilmiş Derbent Emirliği de 988 yılında Şirvanlar`a bağlanmıştır. Zaten bu bölgeler tarihi Azerbaycan toprakları olduğu için Derbent`in Şirvanşahlar`a birleştirilmesi de zor olmamıştır. Kısa süre sonra Horasan ve Taberistan da Şirvanşahlar`a katılmıştır. Azerbaycan`ın diğer iki bölgesinde bulunan beylikler, Şeki ve Samaniye de Şirvanşahlar`ın vasalı konumuna düşmüşlerdir. Şirvanşahlar Devleti için en büyük tehlike kısa aralıklarla kuzeyden akın eden Alanlar, Serirler ve Slavlardı (Bunyadov ve Yusifov, 2007, s. 285-286).

1.1.2.3. Salariler devleti

X. yüzyıl Azerbaycan`ın siyasi tarihinde mevcut devletlerin güçlendiği ve yeni devletlerin kurulduğu bir asır olmuştur. Buradaki yönetici hanedanlar, Müslümanların manevi ve siyasi lideri olan Halifeye görünürde itaatlerini sürdürmüş, fakat bazı durumlarda, Yusuf Saci örneğinde görüldüğü gibi, siyasi iktidarı da ele geçirmişlerdir (Azerbaycan tarihi, 2007, s. 275).

Salariler devleti (941-981), Sacilerin zayıflamasından sonra Yakın ve Orta Doğu`da oluşmuş siyasal gelişmelerin karmaşık yapısından yararlanan Deylan (Gilan) Valisi Merzban İbn Muhammed, 941 yılında Sacoğullarının hükümdarı Deysem, üzerinde zafer kazanarak, ülkenin başkenti Erdebil kentine dahil oldu. Merzban İbn Muhammed (941-957) Salariler hanedanından olduğu için kurulacak yeni devletin ismi Salariler olarak anıldı. Yeni kurulan devletin başkenti Erdebil kenti oldu (Ganiyev, 2019, s. 83).

Sacilerin yerini aslen Deylem bölgesinden olan Salariler almıştır. Azerbaycan`daki ilk temsilcileri Deylam kadısı Muhammed İbn Musafir`in oğlu Merzban İbn Muhammed olmuştur. Henüz Deylem`de iken, kendisi ve kardeşi babaları Vahsudan`a karşı gelerek, eyaletin en önemli kalesi konumundaki Tarom ve Samiram`ı (Şamiram) ele geçirmişlerdir (Tarihi Azerbaycan Devletleri, 2012, s. 138). 941/942

yılında Merzban İbn Muhammed, Sacilerin son temsilcisi Deysem yönetiminde hazineden sorumlu vezir olarak görev yapan Ali İbn Cafer'in kışkırtmasıyla Azerbaycan'a saldırmış, çatışma sırasında başta Kürtler ve Deylemliler olmakla, Deysem'in savaşçılarının çoğu ihanet ederek Merzban'ın safına katılmıştır. Küçük grubuyla birlikte kendisine sığınak sağlayan Vaspurakan'ın hakimi, arkadaşı Gagik Artsruni'nin yanına gitmek zorunda kalmıştır (Maharramov vd. 2010, s. 23).

Deysem'in ordusunu ağır yenilgiye uğratan Merzban İbn Muhammed Azerbaycan'ın yönetimini ele geçirmiştir. Sacilerin geçmiş veziri Ali İbn Cafer'i ise önceden kararlaştırdıkları üzere önceki görevinde tutmuştur. Fakat kısa süre sonra vezirin düşmanları Merzban'ı kendisine karşı kışkırtmış, buna karşılık Ali İbn Cafer, saraydan uzaklaşmak için kendisine Salari hazinesi için büyük miktarda para toplamak için Tebriz'e gitmesine izin vermesini hükümdardan talep etmiştir. Hükümdar buna izin vermiş ve Deylemlilerden oluşan askeri birliğin başında kendisini Tebriz'e uğurlamıştır. Tebriz'e gelen Ali, halk ile anlaşarak, Vaspurakan'da saklanmış Deysem'i şehre davet etmiştir (Keleş, 2018, s. 130).

Bu dönemde Tebriz'de yaşanan gelişmeleri birkaç yazar farklı açılardan açıklamışlardır. Fakat bir konuda tüm yazarlar (İbn el-Esir, İbn Misgaveyh vb.) fikir birliğine varmışlardır. Kendi çıkarı için bazen Deysem'in, bazen de Merzban'ın safına geçen vezirin bu kirli oyunları hem kendisini takip eden Deylemlilerin, hem de suçsuz şehir halkının kanının dökülmesine neden olmuştur (Bunyadov, Yusifov, 2007, s. 289-290).

Deysem ve Merzban'ın orduları Tebriz civarında karşılaşmış, Tebrizlilere güvenen Deysem taraftarlarıyla kente girmiştir. Merzban ise Tebriz'i kuşatarak, yeniden vezirle irtibata geçmeyi başarmış, kendisine can güvenliği garantisi vermiştir (Tarihi Azerbaycan Devletleri, 2012, s. 138).

Tebriz kuşatmasının uzaması, Deysem'i gizlice kenti terk ederek, Erdebil'e gitmek zorunda bırakmıştır. Bu yönde bilgi edinen Merzban yardıma gelmiş kardeşi Vehsudan'la beraber Erdebil'i kuşatmıştır. Uzun süren kuşatma sonucunda Erdebil'deki gıda stoklarının tükenmesine, açlığa neden olmuştur. Akabinde ise şehir halkı ayaklanmıştır. Halkın ayaklanmasında Deysem'in veziri Neimi'nin de etkisi olmuştur. Merzban'la gizlice haberleşen Neimi kendi hükümdarını karşı tarafla barış görüşmelerine başlamaya ikna edebilmiştir. Taraflar arasında varılan anlaşmaya göre,

Deysen kendi ailesi ve taraftarları ile Tarom kalesinde yaşayacaktı (Azerbaycan tarihi, 1996, s. 355).

Deysen üzerindeki zafer sonrası Azerbaycan`ın tam yetkili yöneticisine dönüşen Merzban İbn Muhammed, bu topraklarda Salariler soyunun yönetiminin temellerini atmıştır. Kendisinin ülkenin hükümdarı olduğu yıllarda Salariler devletinin en parlak gelişim dönemi yaşanmıştır. Ülkenin sınırları Saciler devletinin en yüksek gelişim yıllarındaki yüzölçümüne ulaşmıştır. Hemen hemen tüm Azerbaycan`ı topraklarına katmış Merzban İbn Muhammed, Ermeni Krallığı`nı da kendine bağımlı hale getirmiştir. Ayrıca önceleri Sacilere vergi ödeyen Şirvanşahlar devleti de kendisine vergi ödemekle yükümlü olmuştur. Böylece, Salariler`in kontrol ettiği toprakların sınırları kuzeyde Derbent kentine kadar genişlemiştir (Bunyadov, Yusifov, 2007, s. 290).

Devletin güney-doğu sınırlarını daha da genişletmek amacıyla Merzban, Hemedan ve Isfahan şehirlerini yöneten Büveyhiler hanedanından olan Rüküddevle (941-977) ile savaşa başlama kararı almıştır. Kazvin civarında 948 yılında yaşanan savaşta Merzban`ın ordusu yenilgiye uğramış, kendisi ve bazı ileri gelen devlet adamları esir alınmış, Isfahan`ın güneyinde bulunan Samiram Kalesi`ne gönderilmiştir (Şerifli, 2013, 210-211).

Bu olaydan sonra Azerbaycan`da taht-taç uğrunda mücadele başlamıştır. Ordunun bir kısmı Merzban`ın Erdebil`e gelmiş babası Muhammed İbn Müsafir`e sadakat yemini etmiştir. Fakat çok kısa süre sonra, ordu keyfi hareket eden Muhammed`in emrine karşı gelmiş ve kendisini tahttan indirmiştir. Canını kurtaran Muhammed, oğlu Vahsudan`ın yanına gelmiş, fakat oğlu tarafından hapsedilmiştir (Tarihi Azerbaycan devletleri, 2012, s. 139).

Merzban`ı yenilgiye uğratan Rüküddevle komutanlarından biri olan Muhammed İbn Abdurrazzak`ı Azerbaycan`a vali atamıştır. Olayların gelişiminden rahatsız olan Vahsudan, Muhammed İbn Abdurrazzak`a karşı ortak hareket etmek düşüncesiyle Tarom kalesinde bulunan Azerbaycan hükümdarı Deysen`i ülkeye davet etmiştir. Fakat taraflar arasında yaşanan savaşın kazananı olan Muhammed İbn Abdurrazzak olmuş ve Azerbaycan`ın güney-doğu vilayetleri Büveyhilerin kontrolüne geçmiştir. Azerbaycan Muhammed İbn Abdurrazzak tarafından yönetilmeye başlamıştır. Azerbaycan ve Dvin şehri de dahil olmakla, Ermenilerin kontrolündeki diğer vilayetler ise yeniden

Deyssem`in yönetimine girerek, kendisine vergi ödemeye başlamıştır (Şükürov, 2004, s. 178).

Büyük ganimet elde etmiş Deyssem, Erdebil`e gelerek, şehri yöneten komutan Ali İbn Mişaki ile çatışmaya girmiştir. Fakat askerlerinin bir kısmı kendisine ihanet ederek karşı saflara katılmış ve yenilgisi kaçınılmaz olmuştur. Kendisi Kürtlerden oluşan küçük bir birlikle Ermeni Krallığı`na sığınmıştır (Azerbaycan tarihi, 1996, s. 356).

957 yılının sonunda Merzban`ın vefat etmesinden sonra, onun iki oğlu ve kardeşi Vehsudan arasında taht mücadelesi başlamıştır. İbn Miskaveyh`in verdiği bilgiye göre, Merzban resmi varisi olarak kardeşi Vehsudan`ı vasiyet etse de, gizlice büyük oğlu Custan`ı kendisinin varisi olarak çevresine işare etmiş, aldığı bu kararlar ilgili tüm kalelerin komutanlarına gizli bilgi gönderilmiştir. Bu nedenle varis olarak tahta çıkan Vehsudan, Custan`a tabi olmaları istenmiş kale komutanlarının direnişiyle karşılaşmıştır. Vehsudan, Erdebil şehriden ayrılarak Tarom kalesine dönmüş, tahta Merzban`ın oğlu Custam çıkmıştır (Bunyadov & Yusifov, 2007, s. 290).

Ancak Custan`ın diğer kardeşi Nasır, bir ordu toplayarak kardeşinin yönetimine karşı çıkar ve iki ordunun savaşını kazanan Nasır, iktidarı kendi eline alır. Ancak bu hakimiyet uzun sürmez. Custan ordusunun çekirdeğini oluşturan Kürtler ve Deylemliler Nasır`a itaat etmekten kaçınmışlardır. Amcası Vahsudan da kendisine yardım etmeyi reddetmiştir. Umutları tam olarak tükenen Nasır, kardeşi Custan`ı Erdebil`e davet etmiş, fakat Custan, Salariler devletinin zayıflayan gücünün yeniden toparlanmasında başarılı olamayacağını anlamıştır (Azerbaycan tarihi, 2007, s. 279). Siyasi parçalanma, sık sık yaşanan feodal çatışmalar sonucunda oldukça yoksul hale gelen yerel halkın ayaklanmaları, bir zamanlar güçlü olan bu devletin yok olma sürecini hızlandırmıştır.

Oluşan çıkmaz durum, Custan ve Nasır`ı amcaları Vahsudan`dan yardım almak zorunda bıraktı. Vahsudan`ın yalan vaatlerine kanan kardeşler, anneleriyle birlikte Tarom`a gelmiş, fakat amcaları tarafından hapsedilmişlerdir (Şerifli, 2013, 211).

Haber o sırada askeri seferde bulunan İbrahim`e ulaşınca annesi ve kardeşlerini kurtarmak için asker toplamaya başlamış, fakat yetişememiş, annesi ve kardeşi Custan`ın emriyle katledilmiştir. Bu olaydan sonra İbrahim`in vereceği tepkiden korkan Vahsudan, Urmiye hakimi Custan, İbn Şarmazan`ın yanı sıra Eher hakimi Custan, İbn Revvad`ı da kendi tarafına çekmeyi başarmıştır. Hem valilerin hem de Vahsudan`ın oğlu İsmail`in birleşik güçleri İbrahim`in üzerine yürümüştür. Bu güce karşı koyamayan

İbrahim, tekrar Ermenistan'a kaçmış, Custan İbn Şarmazan, Salarilerin sahibi olduğu Meraga'yı kendi topraklarına katmıştır (Azerbaycan tarihi, 2007, s. 280).

Ancak iktidar mücadelesi burada bitmemiştir. Güçlü birlikler toplayabilen İbrahim, Custan İbn Şarmazan ile ilişkileri düzenlemiş, daha sonra Azerbaycan'a girerek Erdebil şehrini ele geçirmiştir. Erdebil hakimi İbn Mişaki, Vahsudan'a sığınmak zorunda kalmıştır. Saldırıya devam eden İbrahim, Vahsudan'ın kontrolünde bulunan güçlü Tarom kalesini ele geçirmeyi başarmıştır. Başarısız olan Vahsudan, Tarom'dan ayrılmış, önemli bir zafer elde eden İbrahim, 961/62 yılında Salariler'e ait bütün toprakları kendi yönetimi altında birleştirmeyi başarmıştır. İbrahim'e bir şeref cübbesi gönderen halife, onu Salari devletinin hükümdarı olarak tanıdığını duyurmuştur (Şerifli, 2013, 214).

İncelenen kaynaklardan da anlaşıldığı üzere, 960-965 yıllarında Salariler devleti savaşız bir dönem geçirmiştir. 965/66'dan itibaren Vehsudan, İbn Mişaki ile beraber Deylem'de çok iyi silahlanmış bir ordu oluşturarak Tarom'a dönmüş ve kaleyi zaptetmiştir. Bu gelişme, Vehsudan'ın yönetimi ele geçirmek yolunda Salari hükümdarı, yeğeni İbrahim'le girişeceği iktidar mücadelesinin başlangıcı olmuştur. Vehsudan'ın ordusuna İbn Mişaki komutanlık etmekteydi. İki ordunun karşı karşıya geldiği savaşın başında İbrahim'in ordusu baskın olsa da, savaşın gidişinde üstünlük karşı tarafa geçmiş, İbrahim yaralı halde savaş alanını terk ederek Rey hükümdarı, akrabası Rükneddevle'nin topraklarına sığınmıştır (Azerbaycan tarihi, 1996, s. 356).

İbrahim'i büyük hürmetle karşılayan Rükneddevle, ona değerli hediyeler sunarak, kendi veziri İbn Amid'in komutasında çok iyi eğitilmiş askeri birlikleri onun emrine vermiştir. 965 yılında İbrahim İbn Amid'le beraber yeniden Azerbaycan sınırlarını geçerek ülkeye dahil olmuştur. İbn Amid'in arabulucuğuyla İbrahim, Custan İbn Şermezanla dostluk ilişkileri geliştirmiştir (Şükürov, 2004, s. 178).

Böylece, Rey hükümdarı Rükneddevle'nin aktif yardımı sayesinde İbrahim, Salariler devletinin tahtını yeniden kazanmıştır. Fakat tüm çabalarına rağmen Salari devletinin eski ihtişamını geri getirememiş, merkezi yönetime karşı daha fazla yetki isteyen güçler giderek güçlerini daha da artırmışlardır. Merzban'ın hükümdarlığı yıllarında, Salariler devletine tabi olan ve kendisine vergi ödeyen eyaletlerin bazılarının valileri kendilerini bağımsız ilan etmiş ve vergi ödemeyi reddetmiştir. İbrahim, feodal bölünmeleri ortadan kaldırmak ve Salariler'e bağlı tüm toprakları birleştirmek amacıyla Güney Kafkasya sınırlarına çeşitli seferler yapmıştır (Azerbaycan tarihi, 2007, s. 281).

967/68`de deniz yoluyla Şirvan`a saldırmış, Şirvanşah Ahmed İbn Muhammed ile anlaşma yapmış ve ondan haraç almıştır. Ancak Derbend Emiri Ahmed İbn Abdulmelik, İbrahim ile görüşmeyi reddetmiş, gemilerine Maskat açıklarında saldırmış ve Salariler`in deniz saldırısını geri püskürtmüştür. Böylece İbrahim, bir zamanlar Salariler`in elinde olan bazı toprakların kontrolünden çıktığı gerçeğiyle yüzleşmek zorunda kalmıştır (Şerifli, 2013, s. 213). 971 yılında Salariler, yeni kurulan Şeddadi devletinin sınırlarına dahil olan Gence`yi de kaybetmişlerdir. Gence ile birlikte Azerbaycan`ın Aran olarak adlanan merkezi bölgesinin bir kısmı da Şeddadilerin kontrolüne geçmiştir (İsayev, 2008, s. 287).

Şeddadilerin izlediği bağımsız politika ve kalan topraklarını kaybetme korkusu, İbrahim`i yeni rakiplere karşı çıkmaya zorlamıştır. Kısa süre sonra ordusu Gence`ye yaklaşmış ve şehri kuşatmış, ancak kenti başarılı bir şekilde savunan Şaddadiler, İbrahim`in birliklerini geri çekilmeye zorlamıştır. İbrahim barış antlaşması imzaladıktan sonra Erdebil`e geri gönmüştür. Kısa süre sonra Salariler`in kontrolündeki Ermeni topraklarının bir kısmı da Şaddadilerin yönetimine geçmiştir (Azerbaycan tarihi, 2007, s. 281).

Söz konusu dönemde, daha VIII. yüzyılda Azerbaycan`a göç etmiş Revvadiler, Salarilerin kontrolünde bulunan Eher ve Karadağ`da kendi egemenliğini kurmak için mücadele vermekteydiler (Şükürov, 2004, s. 179).

Salarilerin hükümdarlığının son yılları kaynaklara yeterince yansımamıştır. Bu kaynaklarda bulunan yetersiz bilgilere dayanarak sadece aşağıdakiler not edilebilir: Feodal çatışmalar ve bağımsızlık mücadelesinin 970`li yılların sonlarında yoğunlaşması, hatta 950`li yıllarda kendisine 50 bin dinar haraç veren Ebulheyce İbn Revvad, 981 yılında Salari hükümdarı İbrahim`e karşı mücadeleye başlamıştır. Bu mücadele Ravvadilerin zaferiyle sonuçlanmış ve sonuncu Salari hükümdarı İbrahim esir alınarak zindana hapsedilmiştir. Bu tarihten sonra Salariler devletinin elinde kalan toprakların bir kısmı da Ravvadi hanedanından olan Ebulheyce`nin topraklarına katılmıştır (Nuriyeva, 2015, s. 64).

Nihayet, 987-88 yıllarında kendi topraklarını genişletmek suretiyle başarılı siyaset yürüten Revvadi hükümdarı Ebülheyce, geri kalan toprakları da Ebu Dulef`ten alarak, Revvadiler devletine katmıştır. Böylece, kırk yıl gibi kısa bir sürede mevcut olan Salariler Devleti çökmüş ve tarih sahnesinden silinmiştir (Azerbaycan tarihi, 2006, s. 282).

1.1.2.4. Şaddadiler devleti ve Gence'nin başkent oluşu

X. yüzyılda Azerbaycan'ı yöneten Salarilerin 948 yılında Rey civarında Büveyhiler'e yenilmesi, ülkenin farklı bölgelerinde derebeyliğin ortaya çıkmasına ve bu derebeyliklerden bazılarının durumdan yararlanarak büyük devlete dönüşmesiyle sonuçlandı. Muhammed b. Şeddad da oluşan kaotik ortamdan yararlanarak bölgenin önemli merkezlerinden biri olan Dvin şehrini 951 yılında kontrolü altına aldı ve Şeddadiler yönetimini oluşturdu (Bezer, 2004, s. 408).

Muhammed b. Şeddad'ın üç oğlundan en büyüğü Ebü'l-Hasan Ali el-Leşkeri, Parisos hakimi Ermeni Grigor'un hizmetine girip karşılığında Sotk ve Berd-Şemiram'ı aldı. Küçük oğlu Fazl (Fazlun), Hamdaniler'in Dvin Valisi Neca'nın hizmetine girdi. Valinin öldürülmesiyle kardeşlerinin yanına dönen Fazlun Hristiyanlara hizmet etmek istemediği için onlardan ayrıldı ve daha sonra Salarilerin Gence Valisi Ali et-Tazi'nin yanına gitti. Gence'ye yönelik saldırıların püskürtülmesinde önemli rol oynadı (Bezer, 2004, s. 409). Bu gelişme şehir halkının kendisine olan güven ve desteğini artırır ve o, 969/70 yılına kadar şehirde yaşar. Gence'de yaşadığı sürede şehir komutanının tavsiyesi ile büyük kardeşi Leşkeri'ye haber göndererek, kendisini şehre davet ediyor. Şehrin komutanının desteği ile Salari devletinin valisini hapseden ordu komutanı Yusuf el-Guzzaz, Gence'nin kapılarını Leşkeri'ye açıyor. Böylece, Leşkeri İbn Muhammed 971 yılında Gence'nin yönetimini ele geçirerek, Şeddadiler'in temelini atıyor (Azerbaycan tarihi, 2007, s. 287). Sülalenin büyüğü gibi Leşkeri, Gence'nin ilk valisi olsa da, yaşanan gelişmelerde bitirici rolü kardeşi Fazlun oynamış, yeni devletin ortaya çıkmasına temel oluşturmuştur.

Hilafetin Azerbaycan'da son bulmasından sonra, ülkede oluşan yeni devlet yapılarından biri de başkenti Gence şehri olan Şeddadiler Devleti'dir. 951'de Müslüman bir Kürt olan Muhammed İbn Şaddad, Salari devletini kurmuştur. Şeddadiler 971 yılında Gence şehrini ele geçirmiş ve Şeddadiler Devleti'nin temellerini atmışlardır. Bu tarihten itibaren Şeddadiler, Gence dışında civar Azerbaycan topraklarını da ele geçirerek güçlerini giderek artırmaya başlamışlardır (Azerbaycan Tarihi, 2007, s. 377-378). Şeddadi hükümdarı Fazlun İbn Muhammed (985-1030) Gence çevresindeki tüm küçük derebeyleri kendine bağlamış ve merkezi yönetimi güçlendirmiştir (Altman, 1991, s. 31). Atalarının mülkleri olarak gördükleri Debil kentinin kendi devletine ilhak edilmesinden sonra, şehrin aslen Ermeni olan derebeyi Şeddadi devletine haraç ödemek

zorunda kalmıştır. Şeddadi hükümdarı Hüdäfer döneminde Aras Nehri üzerinde askeri amaçla inşa edilen Hudaferin Köprüsü (1027), sonraki dönemde Azerbaycan'ın kuzey ve güney toprakları arasında ekonomik ve kültürel ilişkilerin gelişiminde önemli bir işlev görmeye başlamıştır (Azerbaycan Tarihi, 1996, s. 209).

Şeddadiler zamanında kaleler, saraylar, köprüler ve kervansaraylar (hanlar) inşa edilmiş ve para darp edilmiştir. Şehrin çevresine yeni ve daha dayanıklı bir kale inşa edilmiştir. 1063 yılında demirci İbrahim adlı zanaatkâr Gence'nin ünlü demir kapılarını yapmıştır. Gence'nin büyük bir merkez haline geldiği bir dönemde toprakları da büyümüş ve genişlemiştir. Yeni ticaret ve sanayi bölgeleri inşa edilmeye başlanmıştır. İpek ve ipek ürünleri sadece yerel halkın değil, şehre gelen misafirlerin de beğenisini kazanmıştır (Altman, 1991, s. 32).

İncelenen dönemde Gence, dini bir merkez olarak da dikkat çekmiştir. Örneğin, Hristiyan Alban Katolikosu, Berde şehrinden'den Gence'ye taşınmıştır. Getran Tebrizî Gence'nin güzel bir şehir olması ile ilgili olarak şöyle yazmıştır: “*Şimdi Gence bana cenneti hatırlatıyor*” (<https://www.ens.az/az/qedim-medeniyyet-besiyi-nizami-yurdu-gence>).

XI. yüzyılın ortalarında Azerbaycan, Selçuklu devletinin kontrolü altına girmiştir. I. Tuğrul (1038-1063), Tebriz'i ele geçirdikten sonra 1054'te birliklerini Gence'ye yönlendirmiş, Gence'nin hükümdarı I. Şavir, Tuğrul'un hâkimiyetini kabul etmiştir. Şavir, I. Tuğrul'un onuruna hutbe okutmuş ve kendisine kıymetli hediye vermiştir. XI. yüzyılın ortalarında Selçukluların akınları devam etmiş ve 1086'da Selçuklu hükümdarı Melikşah (1072-1092) komutanı Bozan'ı Gence'ye göndermiştir. Yağısıyan oğlu Mehmed'e iktâ etmiş; Fazlûn da 1091'de Bağdat'ta, bir mescit köşesinde, sefilâne ölmüştür (Turan, 1969, s. 155-156). Yerel halkın şiddetli direnişine rağmen, Selçuklular şehri ele geçirmiştir. III. Melik Şah, oğlu Gıyaseddin'i Gence valisi olarak atamıştır. Gıyaseddin, Muhammed Tapar padişah seçilmesinden sonra (1105-1117) bile Gence'nin yönetimini büyük oranda kendisi yürütmüştür (Azerbaycan tarihi, 2007, s. 321).

XII. yüzyılın ilk yarısında, Gence'nin yükselişi ve gelişimi, yıkıcı depremler ve Gürcüler tarafından “daha yıkıcı” baskınlar ve yağmalarla engellenmiştir. Dönemin tarihçisi İbnü'l-Azrak'ın “Târih-i Meyyâfârikîn” adlı eserine göre, Gence'de ilk deprem 1122/23'te yaşanmıştır (Altman, 1991, s. 33). Deprem sırasında şehrin bir kısmı tamamen harabeye dönüşmüş ve surlar yıkılmıştır. Durumdan yararlanan Gürcü Kralı

David, şehre baskın düzenlemiş, hayatta kalanları esir götürmüş ve şehri yağmalamıştır. Bu olaydan sonra Gence'nin yıkılan ekonomisi kısa sürede toparlanmış, yeniden Ortadoğu'nun en hareketli kentlerinden biri haline gelmiştir (Azerbaycan tarihi, 2007, s. 326).

Gence'de yaşanan depremin üstünden daha 17 yıl geçtikten sonra, 30 Eylül 1139'da yaşanan ikinci bir deprem şehrin tam olarak dağılmasına neden olmuştur. İbnü'l-Esir ikinci depremin sonuçları ile ilgili şöyle yazmaktadır: “*Gence'de, Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde ve Aran'da bir deprem oldu. Ancak, Gence'deki deprem en güçlüsüydü. Evlerin çoğu yıkıldı ve sayısız insan yaşamını yitirdi*” (Bunyatov, 1965, s. 98). El-Bundari'ye göre, deprem “*şehri daha önce hiç yaşanmamış gibi yok etti*” (Azerbaycan tarihi, 2007, s. 302). Olaylara kendi gözleriyle tanık olan Alban tarihçi Genceli Mkitar Goş, bu olayı şöyle anlatmıştır: “*Dünyanın çalkantısı ve yıkımı Albanya'ya da ulaştı. Sonuç olarak, ülkenin başkenti Gence cehennemin girdabına atıldı ve sakinlerini yuttu*” (Goş, 2006, s. 265).

Deprem sonucunda Gence daha önce hiç şehir olmamış gibi yıkılmıştır. Kaynaklar (İbnü'l-Esir ve diğerleri), Gence depreminde 230.000 kişinin öldüğünü söylemektedir. El-Bundari bir az daha ileriye giderek bu sayının 300.000 civarında olduğunu belirtmiştir (Bunyatov, 1965, s. 98). Deprem sırasında Kepez Dağı'nda oluşan toprak kayması sonucunda Ağsu Nehri'nin önü kesilmiş ve böylece Göygöl gölü oluşmuştur. Bu göl halen Azerbaycan'ın incisi olarak kabul edilmektedir. Bir fırsat kollayan Gürcü Kralı I. Demeter, yıkık şehre baskın düzenlemiş, hayatta kalanları yağmalamış ve bazılarını öldürmüş, binlerce esir almış ve şimdiki Kutaisi yakınlarındaki Gelati manastırında bulunan Gence'nin ünlü şehir kapılarını kendisi ile götürmüştür. Kısa bir süre sonra Selçuklu hükümdarının Kara Sungur komutasındaki ordusu Gürcüleri bozguna uğratmış ve şehirden atmıştır (Altman, 1991, s. 39).

Daha sonraki yıllarda Gence birkaç kez daha Gürcülerin müdahale ve yağmasına uğramıştır. Gürcüler Gence'den hayli yüklü bir miktarda ganimet götürmüşlerdir. Yaşanan gelişmelerden haberdar olan Atabey İldeniz, Herat, Marağa, Erzen er-Rum hâkimlerini ve diğer emirleri Gürcülere karşı birleştirmiş ve 1163 yılının Ocak ayında kendi komutasında Müslümanların birleşmiş orduları Gürcistan'a dâhil olmuştur. İldeniz'in ve III. Georgi'nin orduları arasında askeri çatışmalar bir ay kadar devam etmiştir. 1163 yılının Temmuz ayında Atabeylerin birleşmiş orduları Gürcülere karşı ikinci kez harekât düzenlemiş, Dvin şehrini geri almış ve III Georgi'yi ağır yenilgiye

uğratmışlardır (Turan, 1969, s. 210). Fakat bu yenilgiye rağmen, 1164 yılının Nisan ayında Gürcü orduları yeniden Ani şehrine hamle ederek şehri talan etmişlerdir. Olaydan haber tutan İldeniz, Gürcüleri şehirden çıkarmış ve şehrin yönetimini Şeddadi şehzadesi Fazlu'nun kardeşi Emir Şahinşah'ın (1164-1174) ihtiyarına vermiştir (Altman, 1991, s. 43). 1166'da kalabalık Gürcü ordusu yeniden Azerbaycan'a sokularak Gence'ye kadar ilerlemiş, şehri yağmalamış ve yıkıma maruz bırakmıştır. Bu baskından sonra, 1174 yılına kadar taraflar arasında sakin bir dönem başlamıştır. Fakat 1174 yılının başlarında Nahçıvan'dan Selçuklu hükümdarı İldeniz'in hanımı Mumine Hatun, Hemedan'a gelerek Gürcü ordusunun yeni bir hücum başlattıklarını haber vermiştir. Gürcülerin müdahalesine karşı cevap olarak bahara doğru bir yürüyüş düzenlenebilmiştir (Azerbaycan tarihi, 2008, s. 307-308).

Gence şehri, XII. yüzyılda, depremden sonra biraz doğuya doğru yeniden inşa edilmiştir. Önemli kervan yolları üzerindeki konumu, onu en önemli ticaret merkezlerinden biri haline getirmiştir (Şerifli, 2004, s. 158). XII. yüzyılda Gence'de yaklaşık 500.000 kişi yaşamaktaydı. O zamanlar dünyada Gence gibi birkaç büyük şehir mevcuttu. Uzun süre başkentlik yapan Gence'de padişah sarayı, saraylar ve hükümdarlara, din adamlarına ve devlet görevlilerine ait binalar ile cami, medrese, hamam ve diğer yapılar inşa edilmiştir. Bu, şehirdeki mimarinin ve ilgili birçok sanatın gelişmesine ivme kazandırmıştır. XI-XIII yüzyıllarda Gence, bulunduğu bölgenin en gelişmiş şehirlerinden biri konumundaydı (Azerbaycan tarihi, 2007, s. 213).

İldeniz devleti hükümdarları Şemseddin İldeniz (1137-1175) ve Cihan Pehlivan (1175-1186) dönemlerinde Gence, siyasi ve ekonomik gelişme dönemi yaşamıştır. Ebul-ula Gencevi, Mehseti Gencevi, Nizami Gencevi gibi ünlü şair ve düşünürler bu dönemde Gence'de yaşamışlardır (<http://tarixinstitutu.az/page/101/ganja>).

Şekil 1.3. *Nizami Gencevi'nin Türbesi.*

Kaynak: <https://nizamiganjavi.az/nizami-ganjavi-mausoleum/>

1.1.3. Şaddadiler döneminde Gence`de devlet yapılanması

Gence Şaddadiler devleti Azerbaycan`ın Arran bölgesinde kurulan ve genel olarak bu bölgeyi, yani Kura ve Aras nehirleri arasında bulunan toprakları kapsayan bir devlet olmuştur. Söz konusu devlet kuzeyden Şirvanşahlar, Şeki ve Kahetya Çarlığı ile sınır komşusu olmuştur. Şeki Melikliği ve Kahetya Çarlığı'nın kontrolünde bulunan bazı kaleler farklı zamanlarda Şaddadiler tarafından fethedilmiştir. Böylece, Azerbaycan`ın kuzey-batı bölgesi Gürcistan hudutlarına kadar ve Kahetya'nın doğu toprakları Şaddadiler devletinin denetimine girmiştir. Güneyden Revvadiler devleti ile sınır komşusu olan Şaddadiler, Aras nehrinin güneyinde kalan Karadağ vilayetinin bir kısmını da kontrol etmekteydi. Şaddadiler devletinin güney-batı bölgesi ise Dvin kentine kadar uzanmaktaydı. Dvin, genel olarak, Şaddadiler devletinin kontrolünde bulunmuş ve yönetilmiştir. Yüzyıldan fazla devam eden Gence Şaddadiler devleti Azerbaycan`ın Şirvanşahlar ve Revvadiler devletleri ile komşu olmuş ve bölgenin güçlü devletlerinden biri olmuştur (Şerifli, 2013, s. 276).

Gence Şeddadiler devletini Şeddadiler sülalesine mensup olan hükümdarlar yönetmiştir. Gence Şeddadiler hanedanından olan hükümdarlardan 10'unun ismi günümüze kadar ulaşmıştır. Şeddadi hükümdarları resmi olarak “emir” unvanını taşımışlardır. Emir, hakimi-mutlak kabul edilmiştir. Emir hem devletin, hem de ordunun lideri konumundaydı (Mironsky, 1953, s. 66).

Şeddadiler köken itibarıyla Kürt olmalarına rağmen, tam olarak yerel halkla kaynaşıp karışmışlardır. Gence Şeddadiler hanedanından ayrılan bir aile Ani Şeddadiler hanedanını oluşturmuşlardır. Şeddadiler sarayında emirden sonra vezir en yetkili yönetici konumunda yer almıştır. Devletin tüm idari ve mali işleri vezirin kontrolündeydi. Bahtiyar İbn Süleyman adında bir şahsın, Şeddadiler devletinde Kasım Abulmuammer ve Şavur'un hükümdarlığı döneminde vezirlik yaptığı bilinmektedir (Altman, 1991, s. 78).

Şeddadiler sarayı “haciplik” makamını elinde bulunduran kişiler tarafından idare ediliyordu. Anuşirvan'ın zamanında Ebu Mansur, Ebu Yusuf Şavur'un zamanında ise Ebulheysem haciplik makamına getirilmiştir. Şehirleri yöneten valilere “reis” denilmiştir. Reisler genelde büyük tacirlerden veyahut varlıklı kişiler arasından atanmıştır. Şeddadiler Gence'de yönetime geldikleri sırada şehrin reisi ünlü ipek tüccarı Yusuf el-Kazzaz'dır. Vilayetleri veya nahiyeleri Şeddadiler'in atadığı vali yönetmiştir. Büyük şehirlerin veya vilayetlerin hakimliğine Şeddadiler soyuna mensup olan kişiler, özellikle veliahtlar atanmıştır (Dostiyev, 2016, s. 108).

Şeddadiler devletinin 150 bin kadar askere sahip düzenli bir ordusu bulunmuştur. Orduda savaş zamanı gönüllü birliklerin de oluşturulduğunu tarihi kaynaklar kanıtlamaktadır. Şeddadiler ordusunun baş komutanı sipahdar olarak adlandırılmıştır. Ünlü Azerbaycan şairi Katran Tebrizi'nin Arran sipahdarı Ebulyusuf'un ismini andığı ve kendisini övdüğü görülmektedir (Şerifli, 2013, s. 277). Şeddadiler şehirde, askeri-stratejik açıdan önem taşıyan kalelerde özel askeri birlikler (garnizon, saklo) bulundurmışlardır. Bunun dışında, ele geçirdikleri kalelere yönetici hakimler ve askeri birlikler yerleştirmişlerdir. Şeddadilerin ordusu, sürekli savaş ve çatışmalar yaşamıştır. Çevresinde bulunan devletler, halklar (Gürcü, Alan, Ermeni, Hazar, Rus, Salariler, Mezyediler ve Selçuklular) ile ilişki içinde olmuşlar, sık sık çatışmalar yaşamışlar, Orta Çağ'ın karakteristik özelliklerini kendinde yansıtan bir devlet yapılanması içinde bulunmuşlardır. Örneğin, Şeddadi hükümdarı Ali el-Leşkerî'nin sarayında yaşayan şair Katrân Tebrîzî'nin kaleme aldığı şiirlerde müttefik Ermeni ve Gürcü birleşik

kuvvetlerine karşı kazandığı zaferden övgüyle bahsedilmektedir. Aynı dönemlerde başka bir Azerbaycan kökenli devlet olan Revvadilerin hizmetindeki bazı Oğuz askeri birliklerinin Şeddadiler topraklarına dahil olduğu, hatta Gence`yi kuşattığı, fakat yardım için gelen Bizans kuvvetlerinin yaklaştığı haberini alarak bu kuşatmayı kaldırdıkları ve ülkeyi terk ettikleri kaynaklarda yer almaktadır. Fakat sonraki dönemde Ermeniler`e karşı yürüttüğü siyasetin bir neticesi olarak Bizans`ın, diğer taraftan da Oğuzlar`ın baskısına mâruz kalan Şeddadiler devleti, Selçuklu devletinin kurulmasından sonra bu devletin hedefi haline gelmiştir. Selçukluların Gence`yi ilk kuşatması 438 (1046-47) yılında Kutalmış tarafından gerçekleştirilmiş, fakat Bizans ordusunun yaklaşması yüzünden kuşatma kaldırılmıştır. Bizans imparatorunu bir kurtarıcı gibi karşılayan II. Ali el-Leşkerî, Bizans`a tâbi olup, oğlu Erdeşir`i imparatora rehine olarak vermiş, buna rağmen, Bizans ve Selçuklular karşısında kendini güvende görmediğinden ölünceye kadar (441/1049-50) ülkesinde sürekli yer değiştirerek yaşamak zorunda kalmıştır (Bezer, Şeddadiler, 409-410).

1.2. XI. yüzyılda Gence`de Devlet Yapılanması

1.2.1. XI. yüzyılda Azerbaycan`da devlet yapılanmaları

Selçuklu devletinin Azerbaycan`da gücünün zayıfladığı yıllarda Şirvanşah devleti yeniden güçlenmiştir. Şirvanşah I Fariburz (1063-1096) Selçuklu sultanlarına tabi olmasına rağmen Şirvanşahlar`ın egemenliği tamamen sona ermemiştir. Melikşah`ın saltanatının sonlarına doğru Şirvanşahlar devleti yeniden güçlenmeye başlamıştır. I. Fariburz`dan sonra oğulları I. Maniçehr ve I. Afridun ülkeyi bağımsız olarak yönetmişlerdir (Azerbaycan tarihi, 2007, s. 298).

Selçuklu Türklerine karşı verilen mücadelede Gürcü kralları bunu fırsat bilerek Şirvanşahlar`a yakınlaşmaya çalışmıştır. Gürcü Kralı IV. David (1089-1125) bu amaçla kızı Tamara`yı Şirvanşah Afridun`un oğlu III. Maniçehr ile evlendirmiştir (Aşurbeyli, 2006, s. 192-193). Şirvanşahlar`la akrabalığın bir başka nedeni de Gürcü derebeylerinin Azerbaycan`ın batı topraklarını ele geçirme niyetleriydi. Kapsamlı dış politika planları olan Gürcü Kralı, Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos`un oğluna diğer kızını vermiştir. Kral IV. David, Selçuklulara karşı güçlü bir müttefik kazanmak için Kıpçak Türklerinin hükümdarı Abrak`ın kızıyla evlenmiştir. Kendisi ve ailesi, Selçuklu Türklerine karşı 45.000`den fazla seçkin Kıpçak-Türk savaşçısını Kuzey Kafkasya`dan

Gürcüstan'a yerleştirmiştir (Şerifli, 1978, s. 311). Ayrıca Gürcü ve Ermeni yetkililer, Bizans İmparatorluğu aracılığıyla Selçuklu Türklerine karşı Batı Avrupa Haçlıları ile temaslar kurmuşlardır. Bizans İmparatorluğu'na ve Haçlılara güvenen Gürcü ve Ermeni feodal beyler, Türk-Müslüman faktörünü Kafkaslar'dan atmaya ve Azerbaycan topraklarını kendi aralarında bölmeye çalışmışlardır. Bu karmaşık ortamda Şirvanşahlar Selçuklularla ilişkileri sürdürme eğilimi içinde olmuşlardır (Oruclu, 2012, s. 227).

Mevcut politik durumda Kıpçak-Türk savaşçıları tarafından büyük ölçüde güçlenen Gürcü Kralı, Şirvanşahlar'ın Selçuklu Türklerine karşı kendisiyle ittifak yapmadığı bahanesiyle Azerbaycan'ın batı topraklarını işgal etme planlarını uygulamaya başlamıştır. 1117'de IV. David'in oğlu Demeter de Şirvan'a saldırmıştır. Şirvanşah'ın birliklerini bozguna uğratmış ve çok sayıda ganimet ve esirle Gürcüstan'a geri dönmüştür. 1120'de IV. David, güçlü bir orduyla yeniden Şirvan'a iki kez saldırmış ve Şirvanşahlar'ın ordularını yenilgiye uğratarak Gebele'yi yağmalamış ve geri dönmüştür (Azerbaycan tarihi, 2007, s. 299).

1121'de IV. David, Tiflis (Gürcüstan) yakınlarındaki Didgori Savaşı'nda daha önemli bir zafer kazanmıştır. Bu savaşta Gürcüler, Kıpçaklar, Türkler, Osetler ve Batı Avrupa Haçlılarının birleşik kuvvetleri Selçuklu ordusunu yenilgiye uğratmıştır. Bu yenilgi sonrası 1122'de Tiflis Müslüman Emirliği Gürcüstan'ın eline geçmiştir (Bunyadov, 2007, s. 320).

Gürcüstan'ın güçlenmesi Şirvanşahlar devletinin konumunu zayıflatmıştır. Şirvanşah III. Maniçehr (1120-1160) döneminde Şirvanşah-Gürcüstan ilişkileri gelişmiştir. Büyük Selçuklu Devleti'nin zayıflaması ile birlikte, bu dönemde Şirvan-Gürcü ilişkilerinin gelişmesinde Maniçehr'in eşi Tamara ve onun Gürcü ayanları önemli rol oynamışlardır (Aşurbeyli, 2007, s. 241). Gürcü Kralı ile ittifaka dayanan ve Azerbaycan'a yönelik politikasını yanlış değerlendiren III. Maniçehr, Şirvanşah devletinin geleneksel politikasını ihlal ederek Selçuklu Türklerinden uzaklaşmıştır. Sonuçta, Şirvanşah devleti Büyük Selçuklu Devleti ile ittifaktan ayrılmış ve yıllık 40 bin dinar vergi ödemeyi reddetmiştir. Buna karşılık, 1123'te Selçuklu hükümdarı Sultan Mahmud, Şirvan'a saldırmışsa da, Şirvanşah ordusuna yardıma gelen Gürcülerin ve Kıpçak Türklerinin birleşik güçlerini yenemeyerek kısa süre sonra Azerbaycan'ı terk etmek zorunda kalmıştır (Azerbaycan Tarihi, 2007, s. 301).

Selçuklu birliklerinin geri çekilmesi ve Şirvanşah ile Büyük Selçuklu Devleti arasındaki ilişkilerin kesin olarak bozulmasının Azerbaycan için ciddi sonuçları

olmuştur. Batı Azerbaycan ve Şirvan topraklarını işgal etmek için fırsat kollayan ve uygun koşulları değerlendiren Gürcü Kralı IV. David hemen Şirvan topraklarını Gürcistan'a ilhak etmeye karar vermiş ve 1123-1124'te defalarca Azerbaycan'ı akınlar düzenlemiş, Gülistan ve Bugurd kaleleri ile, Şamahı kentini ele geçirmiştir. Döndüklerinde burada bıraktıkları askeri birlikler Şirvan'da uzun süre kalamamış, IV. David'in (1125) ölümünden sonra Şirvan'dan ayrılmak zorunda kalmışlardır. Gürcü Kralı'nın Şirvan'ı işgal etme planı başarısız olmuş, Şirvanşahlar devletinde III. Manücehr yeniden iktidara gelmiştir (Şerifli, 1978, s. 338-339).

III. Manücehr ve Gürcü Kralı I. Demeter (1125-1156) dönemlerinde Şirvanşahlar ile Gürcistan arasında askeri bir çatışma yaşanmamıştır. XII. yüzyılın 30-60'lı yıllarında Şirvanşah devleti en güçlü dönemini yaşamıştır. Azerbaycan'ın Şirvanşah devleti, tüm Güney Kafkasya'da en güçlü siyasi faktör haline gelmiştir (Aşurbeyli, 2006, s. 252).

III. Manücehr'in 1160 yılında ölümüyle Şirvan'daki durum karmaşık hale gelmiş, onun oğulları arasında taht mücadelesi derinleşmiştir. III. Manücehr'in yaşadığı dönemde kendisini devirmeye çalışan Şirvan'ın soyluları yeniden harekete geçmiş, saraydaki kargaşadan yararlanan Gürcü Çarı Tamara, en küçük oğlu ve bir grup Gürcü asilzadesiyle birlikte Kıpçak Türklerine güvenerek Şirvan'ı Gürcistan ile birleştirmeye çalışmıştır. Fakat bu sinsi plan, bir başka Azerbaycan devleti olan İldenizlilerin müdahalesiyle başarıya ulaşamamıştır (Aliyev, 1980, s. 351). Manücehr'in en büyük oğlu I. Ahsitan (1160-1196) Atabey Şemseddin İldeniz'in askeri kuvvetlerinin yardımıyla iktidarı ele geçirmiştir. Azerbaycan'ın kuzeybatı topraklarını ve Şirvan'ı Gürcistan'a ilhak etme planları yine başarısız olan Gürcü ordusu Azerbaycan'dan geri çekilmiş ve Kraliçe Tamara bir rahibe olarak hayatını bir manastırda devam ettirmiştir (Azerbaycan Tarihi, 2007, s. 304).

I. Ahsitan'ın saltanatı döneminde Şirvanşahlar devleti daha da güçlenmiştir. Babası III Manücehr'in hatasını telafi etmiş ve Selçuklular ile yeniden dostane ilişkiler kurmuştur. Gürcü Krallığı ile de dostane ilişkileri devam ettirmiş ve Gürcü Kralı III. Georgi'nin kızkardeşi ile evlenerek Şirvan-Gürcü akrabalığını pekiştirmiştir (Azerbaycan Tarihi, 2007, s. 305).

1173 yılında Şirvanşah'ın ordusu Şeki vilayetinden geçerek Gürcistan'a saldırmış ve merkezi yönetime karşı ayaklanma başlatmış güçleri mağlup ederek eşinin kardeşi III. Georgi'ye yardım etmiştir. Ayrıca I. Ahsitan döneminde Derbent Beyliği yeniden Şirvanşah'a bağımlı hale getirilmiştir. III. Manücehr gibi, I. Ahsitan ve halefleri de

Şirvanşah devletinin savunma gücünü artırmıştır (Aliyev, 1980, s. 356). Ülkenin farklı bölgelerinde mevcut olan savunma sistemlerini, kaleleri yeniden restore edip güçlendirmiştir.

1175 yılında Şirvanşah devleti yeniden dış saldırılara maruz kalmış, 73 gemiden oluşan bir Slav filosu Azerbaycan'ı yağmalamış ve talan etmiştir (Azerbaycan Tarihi, 2007, s. 502-503). İşgalciler, Hazar Denizi üzerinden Kura nehrine geçerek Lemberan'a hareket etmiş, bu sırada kuzeyden saldıran Kıpçak Türkleri Derbent ve Şabran'ı ele geçirmişlerdir. Şirvanşah'ın askeri güçleri Slav filosunu ağır yenilgiye uğratmış, Şabran ve Derbent kentleri Kıpçaklardan geri alınmıştır. Her iki cephede de, Çar III. George liderliğindeki Gürcü birlikleri Şirvanşah'a yardım etmiştir (Bünyadov, 2007, s. 139-140).

I. Ahsitan'ın saltanatının sonlarına doğru, 1192 yılında Şamahı'da güçlü bir deprem yaşanmış ve şehir harabeye dönüşmüştür. Kent nüfusunun büyük bir kısmı helak olmuş ve deprem sonrası, ülkenin başkenti, artık yaşanamaz hale gelen Şirvan'dan Bakü'ye taşınmıştır (Azerbaycan Tarihi, 2007, s. 306).

1.2.2. Selçuklular zamanında Azerbaycan'da devlet yapılanması

1.2.2.1. Selçuklu devletinin kurulması ve Batı'ya akınları

XI. yüzyılın ikinci yarısında, Orta Asya'dan Akdeniz kıyılarına ve Derbent Geçidi'nden Basra Körfezi'ne kadar olan toprakları kapsayan Büyük Selçuklu Devleti kuruldu.

Selçuklular, Sir Derya boyunca uzanan topraklarda yaşamışlardı. Ancak Karahanlılar ve Gazneliler tarafından zulme uğradıkları için batıya doğru göç etmeye başlamışlar, yerleşmek istedikleri ana hedef olarak ise Bizans topraklarını belirlemişlerdi. Selçuklu Türklerinin reisi Tuğrul Bey'in emriyle kardeşi Çağrı Bey, 1015 yılında Bizans üzerine ilk keşif seferine çıkmış, İran ve Azerbaycan topraklarını aşip Bizans topraklarına girmiştir (Memmedov, 2015, s. 27-28). Çağrı Bey, Bizans birliklerini yenerek Van Gölü havzasını ele geçirmiştir. Nahçıvan ve çevresindeki Azerbaycan topraklarının kontrolünü de ele geçirdikten sonra, Bizans'a karşı askeri harekâta devam eden Çağrı Bey, 1021'de Maverannehir'e dönerek kardeşi Tuğrul Bey'e ziyaretini haber vermiştir. Tuğrul Bey, Karahanlılar ve Gazneliler gibi güçlü komşularla çatışmak yerine, halifeliğin gerilemesinden sonra siyasi parçalanma döneminde olan

İran'a, Azerbaycan dahil Güney Kafkasya'ya ve Bizans'a saldırma kararı almış ve sonrasında Selçuklu Türklerinin batıya daha muntazam ve kitlesel akınları başlamıştır (Bunyadov, 2007, s. 43).

XI. yüzyılın başlarında Gaznelilerin hâkimiyeti altındaki Horasan'a yerleşen Selçuklular (Turan, 2003, s. 70-71) 1038'de burada başkenti Nişabur olan ilk Selçuklu devleti kurulmuştur. Tuğrul Bey (1038-1063) Selçuklu hükmdarı ilan edilmiş (Sevim ve Merçil, 1995: 25-26) ve yeni kurulan devlet hızla gelişmiştir.

23 Mayıs 1040'ta Dandanakan Savaşı'nda Gazneli devletinin kuvvetleri bozguna uğratılmış (Sevim ve Merçil, 1995, s. 28), bu zaferin ardından Merv şehrinde toplanan büyük kurultayda doğuda ve batıda hedeflenen yeni akınlar başlatmaya karar vermişlerdir. Bu doğrultuda merkezlerini Nişabur'dan Rey'e taşımışlardır (1043). Selçuklu birlikleri buradan 3 yöne doğru, Hemedan- Isfahan, Gilan ve Azerbaycan yönünde hareket etmişlerdir (Memmedov, 2015, s. 26-27).

İbrahim Yinal, Hemedan-Isfahan yönünde taarruza geçen Selçuklu birliklerine önderlik ederken, Azerbaycan'ın güney bölgelerine doğru ilerleyen Selçuklu ordularına ise Kutalmış komutanlık etmiştir. Daha önce Azerbaycan, İran, Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu'da güçlenen Oğuz – Türk boyları da Selçuklu seferlerinde yer almışlardır. Kısa süre sonra, Hemedan ve Isfahan da dahil olmak üzere tüm batı İran'ı fetheden İbrahim Yinal liderliğindeki Selçuklu birlikleri, Dicle kıyılarına yürümüştür (Turan, 2003, s. 89).

Gilan da dahil olmak üzere Hazar Denizi'nin güneyindeki toprakları ele geçiren Selçuklu orduları daha sonra bu toprakları aşip Aran'a girmiştir. Azerbaycan'ın kuzeyinde güçlenen Selçuklular, Şeddadiler ile güçlerini birleştirerek Bizans, Ermeni ve Gürcü feodal beylerinin birleşik kuvvetlerine ağır darbeler indirmişlerdir. Azerbaycan'ın güney bölgeleri Selçuklu komutanı Hasan'ın kontrolüne geçmiştir. Peşinden Doğu Anadolu'da askeri hareket başlatan Selçuklu-Azerbaycan birlikleri, 18 Eylül 1048'de Bizans, Ermeni ve Gürcülerden oluşan birleşik kuvvetleri bozguna uğratmıştır. Bizans, Selçuklularla barış yapmak zorunda kalmıştır (Bunyadov, 2007, s. 44). Böylece Sultan Tuğrul'un saltanatının ilk yıllarında Horasan (1038-1044), Harezm (1043) ve Batı İran'ın (1042-1051) tamamı Selçuklu Türklerinin eline geçmiştir. 1055 yılında Bağdat da dahil olmak üzere Irak fethedilmiştir (Aliyarlı, 2009, s. 291). Abbasi Halifeliği Selçuklu Türklerine bağımlı hale gelmiş, Abbasiler, Sultan Tuğrul'u

“Doğu'nun ve Batı'nın hükümdarı” olarak kabul etmişlerdir (Azerbaycan Tarihi, 2007, s. 308).

Sultan Alpaslan (1063-1072) ve Melikşah (1072-1092) dönemlerinde Selçuklu Türkleri daha geniş bir alana yayılmıştır. Malazgirt Savaşı'nda (25 Ağustos 1071) Bizans ordusunu yenen ve İmparator Romen Diogenes'i ele geçiren Alparslan, Anadolu'nun neredeyse tamamını fethetmiştir (Turan, 2003, s. 134-135). Daha sonra Orta Asya'da Suriye, Filistin, Ermenistan ve Gürcistan toprakları ile Maveraünnehir-Amu Derya ve Sir Derya nehirleri arasındaki topraklar Selçuklu Türklerine bağımlı hale gelmiştir. Sonuç olarak, Ortadoğu'nun siyasi haritasında Büyük Selçuklu Devleti gibi güçlü bir devlet ortaya çıkmış, XI. yüzyılın ikinci yarısında tüm Orta Asya, İran, Güney Kafkasya, Irak, Suriye, Anadolu ve Arap Yarımadası Selçuklu Türklerinin egemenliği altına girmiştir (Memmedov, 2015, s. 85).

1.2.2.2. Azerbaycan'ın Selçuklu devleti'ne katılması

Selçuklular, Azerbaycan'ı kolayca ele geçirdiler. Burada yaşayan çeşitli Oğuz boyları da dahil olmak üzere, Azerbaycan Türkleri, Selçuklu Türklerinin soydaşlarıydı. Birbirleriyle sürekli çekişme içinde bulunan Azerbaycan'ın yerel devletleri Ravvadiler, Şeddadiler ve Şirvanşahlar birleşip Selçuklu ordusuna karşı koyamadılar (Bunyadov, 2007, s. 143).

1054 yılında Sultan Tuğrul'un birlikleri Tebriz'e yaklaştılar (Turan, 2003, s. 90). Ravvadi hükümdarı Vahsudan Selçuklulara tabi olduğunu ilan ettiler. Tuğrul, Tebriz'den sonra Gence'ye saldırdı. Şaddadi hükümdarı Ebul-Avşar Şavur da Selçuklulara karşı direnmeden boyun eğdiğini ilan etti. Bu sırada Selçuklu sultanı ile Şaddadi hükümdarı arasında, iki hükümdarın Bizans İmparatoru'na ve onun kışkırtmasıyla sık sık Azerbaycan topraklarına saldıran Ermeni-Gürcü feodal beylerine karşı birlikte hareket etmek konusunda anlaşma sağladılar (Azerbaycan Tarihi, 2007, s. 295).

1064 yılı başlarında Sultan Alp Arslan, beraberinde oğlu Melikşah ve Vezir Nizamülmülk'ün olduğu büyük bir ordu ile Rey şehrinden ayrılarak Azerbaycan'a girmiştir. Merend şehrinden Nahçıvan'a yürümüş ve burada teknelerden kurduğu bir köprüden Aras nehrini kuzeye doğru geçmiştir. Ordu nehri geçtikten sonra ikiye ayrılmış, Sultan Alp Arslan'ın komutasındaki birinci ordu, Gürcüstan'a doğru ilerlemiş,

ikinci ordu ise Şirvan`a saldırmıştır. Şirvanşah, Selçuklulara şiddetle karşı koymuş ve direnmiştir (Sevim ve Merçil, 1995, s. 76).

1066 yılında yeniden Şirvan`a yürüyen Selçuklu ordusuna bu kez Karatekin komutanlık etmiştir. Bu yürüş sırasında, Şirvanşah I Fariburz, Selçuklu Sultanı Melikşah`a tabi olduğunu teyid etmiş ve büyük miktarda haraç vermeyi kabul etmiştir (Azerbaycan Tarihi, 2007, s. 296). Şirvan hükümdarları “Şirvanşah” unvanından mahrum bırakılmıştır. Azerbaycan`ın tamamı Selçuklulara tabi olmuştur (Aşurbeyli, 2006, s. 275).

1.2.3. İldenizler (Atabeyler) zamanında Gence`de devlet yapılanması

1.2.3.1. Azerbaycan İldenizler Devletinin Kurulması

Selçuklularla birlikte İslam dünyasına gelen ve onlardan Gürcülere ve daha sonraki devletlere intikal eden müesseselerden biri de “Atabeylik” müessesesiydi. Devlet hanedan mensuplarının müşterek malı olduğundan şehzâdeler daha küçük yaşlarda eyâletlere “melik” olarak gönderilmiş, kendilerini yetiştirmek ve işlerini idare etmek üzere onlara birer “atabey” tayin edilmişlerdir. Şehzâdeler büyüdükten sonra da onların veziri, kumandanı veya danışmanı olarak göreve devam eden atabeyler, şehzâdelerin devlet adamı olarak yetişmelerinde ne kadar faydalı olmuşlarsa onları sultanlığa veya hakimiyetlerini genişletmeye yönlendirmek ve bu sayede kendi mevkilerini yükseltmek amacıyla sebebiyet verdikleri sarsıntılar nedeniyle de o derece zararlı olmuştur. Atabeyler, şehzâdelere kızlarını vermek veya onların anaları ile evlenmek suretiyle de kudretlerini arttırmışlar, fiili hakimiyeti ele geçirmişler ve devletin sarsılmasıyla da müstakil devletler kurmuşlardır. Atabeylik müessesesinin bu tekâmül icâbı Tuğtekin tarafından Şam Atabeyleri veya Böriler (1104-1154), İmadeddin Zengi`nin kurduğu Musul ve Halep Atabeyleri (1127-1233), Azerbaycan Atabeyleri veya İldenizliler (1146- 1225), Fars Atabeyleri veya Salgurlular (1194-1286) vesair, tarihte mühim mevki olan devletler teşekkül etmiştir (Turan, 1969, s. 239-240).

Yakın ve Orta Doğu`nun en kudretli devletlerinden biri olan Azerbaycan Atabeyler Devleti`nin (İldenizliler) kurucusu dönemin zeki bir diplomatı ve ileri görüşlü devlet adamı, sadece devletin değil, İldenizliler Sülalesi`nin de banisi olan Şemseddin İldeniz olmuştur (Bunyadov, 2007, s. 37). Şemseddin`in çocukluğu son derece zorluklarla geçmiştir. Anne ve babasını çok erken yaşta kaybetmiş, köle olarak satılmış,

yardım ve bakımdan mahrum bırakılmıştır. Sonradan talih yüzüne gülmüş ve kendisini Sultan II. Tuğrul'un sarayına götürmüştür. Sultan Mahmud'dan sonra II. Tuğrul (1132-1135) döneminde İldeniz, hükümdarın memlûklerinden biri olmuş ve mevkiden mevkiye yükselmeye başlamıştır. Sultan, İldeniz'e "emir" rütbesi vermiş ve peşinden, küçük oğlu Arslan Şah, İldeniz'i "Azerbaycan Atabeyi" olarak atamıştır (Nuriyeva, 2015, s. 72).

Sultan Mesud, kendi döneminde (1135-1152) İldeniz'i II. Tuğrul'un dul hanımı Mumine Hatun'la evlendirmiştir. 1136'da Mesud, Azerbaycan'ın Aran topraklarını İldenizliler'e bağışlamıştır. Burada güçlü bir devlet kuran İldeniz, bir süre sonra bağımsızlığını ilan etmiş ve giderek tüm Azerbaycan'ı yönetimi altında birleştirmiştir (Azerbaycan tarihi, 2007, s. 305).

1160 yılında Atabey İldeniz, 20 bin kişilik ordu ve Arslan Şah'la beraber Hemedan'a gelmiş ve Arslan Şah'ın taht merasimine katılmıştır. İldeniz'e bu törende "Büyük Atabey" unvanı verilmiştir (Bunyadov, 2007, s. 39).

İldeniz'in büyük oğlu Cihan Pehlivan, emir-i hacib, Kızıl Arslan ise sultan ordularının baş komutanı görevine yükselmiştir. Devletin en önemli yetkileri İldeniz'e havale edilmiştir. Arslan Şah, formalite olarak devletin en yüksek makamında bulunmuş, fakat ne halife, ne de diğer emirler (Rey hükümdarı İnanç) onun yönetimini kabul etmek istememiş, bu nedenle 1161'de İldeniz, Rey'i işgal edip, yönetimini oğlu Cihan Pehlivan'a bırakmıştır. İnanç, kızı İnanç Hatunu, İldeniz'in oğlu Cihan Pehlivan'la evlendirmiş ve onun vasal bağımlılığını kabul etmiş, başkaldıran tüm derebeyleri yeniden dize getirmiştir (Bunyadov ve Yusifov, 2007, s. 312). Böylece Atabey İldeniz, Kafkas Dağları'ndan Basra Körfezi'ne kadar uzanan geniş bir bölgeyi kontrolü altına almıştır.

İldeniz'in egemenliği altındaki topraklar, Tiflis kapılarından Mazendaran'a kadar uzanmıştır. Azerbaycan, Aran, Şirvan, Cibal, Hemedan, Gilan, Mazendaran, Isfahan ve Rey'e hükm etmiştir. Musul, Kirman ve Fars beyleri, Şirvan, Huzistan, Erzurum ve Marağa beyleri İldeniz adına para kesip hutbe okutmuşlardır. Kararları İldeniz vermiş, toprak dağıtmış, devlet hazinesini kontrol etmiştir. Arslan Şah'ın "sultan" makamı ise sadece formalite bir özellik taşımıştır (Ganiyev, 2019, s. 92).

İldeniz'in rakibi Moğol istilalarından önce Gürcü Kralı idi. 1161'de Çar III. George (1156-1184) yönetimindeki Gürcü birlikleri Azerbaycan'ı işgal etmişler, Aran'daki Ani şehrini ele geçirmişlerdir. Bir süre sonra Gürcü ordusu saldırıya geçerek

Debil şehrini de işgal etmiştir. Gürcüler daha sonra yeniden Azerbaycan`a yürüş etmiş, Gence`yi ele geçirmiş, şehri talan ederek yüklü miktarda ganimet ele geçirmiş ve geri dönmüşler (Nuriyeva, 2015, s. 73).

Ocak 1163`te İldeniz`in 50 bin kişilik ordusu Gürcü Krallığı`nı işgal etmiş, Temmuz 1163`te başka bir askeri operasyon gerçekleştiren İldeniz, yakılıp yıkılmış Debil şehrini Gürcülerden geri almış, Gürcü Çarı III. Georgi`yi ağır yenilgiye uğratmıştır. Bu yenilgiye rağmen, Nisan 1164`te Gürcüler tekrar Ani şehrine saldırmış, sonraki yıllarda bu tür saldırılar birkaç kez tekrarlanmıştır. İldeniz her seferinde yeniden Gürcülere karşı kısas amaçlı saldırılar düzenlemiş ve topraklarını geri almıştır (Bünyadov, 2007, s. 45).

1175 yılında İldeniz, Sultan Arslan Şah, Halife Makbani Şah ve Cihan Pehlivan liderliğindeki Diyarbakır hakiminin ordusu Gürcülere karşı savaş başlatmış ve zafer kazanmışlardır. Burada dikkat çeken makam, söz konusu süreçte, Türklerle Gürcüler arasında uzun sürün bir çatışmanın yaşanmasıdır. Ermeniler ise bu dönemde bölgenin mukadderatında hiçbir rol oynamamışlardır. Bu durum, Ermenilerin bu yüzyıllarda Azerbaycan ve Anadolu`da yok denecek kadar çok az bir nüfusa sahip olduklarını göstermektedir (Azerbaycan tarihi, 2007, s. 308).

Doğu sınırında İldeniz, Harezmşahlarla yüzleşmekten kaçınmıştır. Kasım 1174`te vefat eden İldeniz`den sadece bir ay sonra Selçuklu hükümdarı Arslan Şah da vefat ettiği için, Azerbaycan`ın yönetimi İldeniz`in oğlu Cihan Pehlivan`a geçmiş, Atabey Cihan Pehlivan ise, vefat eden Selçuklu hükümdarı Arslan Şah`ın tahtına, onun oğlu Kılıç Arslan`ı oturtmuştur (Memmedov, 2015, s. 90).

Atabey Cihan Pehlivan başarılı bir dış politika izlemiş, Harezmşahlar ve Halife ile yakın ilişkiler kurmuştur. En önemli adımlarından biri, Tebriz`in kendi yönetimi altında birleştirilmesi olmuştur. Tebriz, önceleri Marağa derebeyliğinin elindeydi. Cihan Pehlivan Tebriz`i ele geçirdikten sonra, kent yönetimini kardeşine bırakmıştır (Bünyadov, 2007, s. 54).

Cihan Pehlivan`ın hükümdar olduğu devletin batı sınırları istikrarsızdı ve sürekli olarak bu bölgeden gelen tehditlere açık olmuştur. Mısır ve Suriye hükümdarı Selahaddin Yusuf (1169-1193) bu vilayetleri (El Cezire ve Doğu Anadolu) yönetmekteydi. Ancak Cihan Pehlivan Selaheddin Yusuf`la olan sorunları çözüme kavuşturmadan vefat etmiş (1186) (Bünyadov ve Yusifov, 2007, s. 314), büyük bir

devletin yönetimini tek başına kontrol eden hükmdarın ölümü devletin içinde kısa sürede ciddi mücadeleye neden olmuştur.

Cihan Pehlivan`dan sonra kardeşi Kılıç Arslan iktidara gelmiştir. Genel olarak, XII. yüzyılın son çeyreği, Atabey Kılıç Arslan ve Selçuklu Sultanı III. Tuğrul'un yönetimi yıllarıdır (Nuriyeva, 2015, s. 73).

Cihan Pehlivan`ın dört oğlu ve bir kızı vardı. Ölümünden sonra Harezmsah ve Halife el-Nasır, ülkenin topraklarını ele geçirmeye çalışmışlarsa da, başarılı olamamışlardır. Sultan Tuğrul, Kılıç Arslan`ı tam bir hükümdar olarak tanımak zorunda kalır. Arslan, Azerbaycan, Harran, Hemedan, Isfahan ve Rey`in yönetimini tam yetkili olarak elinde bulundurur (Ganiyev, 2019, s. 93). Ancak Arslan Şah, zamanının çoğunu eğlenceyle geçirdiği için kendisine kurulan tuzaklardan ve halkın şikâyetlerinden habersizdi. Pehlivan`ın dul eşi İnanc Hatun da hem Kılıç Arslan`ın hem de III. Tuğrul`un ölümünü arzulamaktaydı. 1191`de Arslan suikasta uğramış, Cihan Pehlivan`ın dul eşi Gutayba, Kılıç Arslan`ın parmağından padişahlık makamını simgeleyen yüzüğü almış ve oğlu Ebu Bekir`e vermiştir. Ebu Bekir, Azerbaycan ve Harran`ın hakimi olmuştur. Hemedan ve çevre illerdeki yetkililer, İnanc Hatun`un oğulları Fahreddin Kutlug, İnanc Mahmud ve Emir Emiran Ömer`i davet etmekteydi. İnanc Hatun kendisi ise Rey`de yaşamaktaydı. Böylece, Atabeyler devleti bir kaç parçaya bölünmüştür (Bünyadov, 2007, s. 57). O sırada III. Tuğrul cezaevindeydi.

1192 yılında hapisten çıkan III Tuğrul, beş yüz süvari ile Tebriz'e saldırmış, Ebu Bekir Tebriz'in yardımına gelmiş ve Tuğrul Irak'a doğru geri çekilmek zorunda kalmıştır. 1192`de Kazvin yakınlarında Tuğrul ile Kutluk İnanc Mahmud arasında yaşanan savaşta, Tuğrul düşmanını yenerek Hemedan`a sokulmuş ve padişah tahtına çıkmıştır. Kutlug İnanc, Rey`e, annesine sığınmıştır. Buradan Harezmsah Tekiş`e bir mesaj göndermiş, İnanc Hatun, III Tuğrul`u kendi kontrolüne geçirmek için, evlilik teklif etmiştir (Azerbaycan Tarihi, 2007, s. 309).

Tuğrul bu teklifi kabul eder. Ama sonra İnanc Hatun`un hilesini öğrenir ve karısına kendisi için hazırlanan zehri verir ve İnanc Hatun ölür. Bu olaydan sonra Kutlug İnanc, kardeşi Emir Emiran Ömer`i ziyaret etmek için Azerbaycan`a gider. İki kardeş birleşir ve üvey kardeşleri Ebu Bekir`e karşı çıkarlar. Ebu Bekir tarafından mağlup edildikten sonra Kutlug İnanc Zencan`a, Ömer ise Şirvan`a kaçar (Bünyadov, 2007, s. 60).

Kutlug İnanç'a Harezmsahlar toprak vermekle, III. Tuğrul'a karşı birleşmeye başlarlar. 4 Mart 1194'te Harezmsahlar ile III. Tuğrul arasında yaşanan savaşta Tuğrul yenilgiye uğrar ve savaşta helak olur, kendisinin ölümüyle de Selçuklu devleti tarih sahnesinden silinir. Savaştan sonra, Temmuz 1194'te Harezmsah Tekiş, Hemedan'ı ve Irak-ı Acem'in bir kısmını ele geçirir. Kutlug İnanç'a İsfahan'ı verir. Halifeye toprak verilmediği için halife, Irak-ı Acem'i işgal etmeye başlar. Harezmsah ise halifenin eylemlerinden duyduğu memnuniyetsizliği dile getirir. İnanç, halifeye karşı çıkınca, halifenin veziri İbn el-Kassab ona saldırır ve mağlup olan İnanç kaçar ve hayatını kurtarır. 1196'da Harezmsah Tekiş, halifenin ordusunu mağlup eder. 1196'da Kutluğ İnanç, III Tuğrul'un kızının komplosu sonucu öldürülür (Nuriyeva, 2015, s. 74-75).

1192'de kardeşler arasındaki yaşanan savaştan sonra, yukarıda bahsedildiği gibi, Kutlug İnanç Harezmsah'a, Ömer ise Şirvan'a kaçmıştır. Burada Şirvanşah Ahsitan (1160-1196) tarafından karşılanmış, hatta Ahsitan kızını kendisine vermiş ve askeri kuvvet sağlamıştır. Ömer, bu orduyla Gürcü ordusuna katılmaya çalışmış, Gürcü Kraliçesi Tamara, Ebu Bekir'e karşı mücadelede bir müttefik kazanmıştır. Arran ve Azerbaycan'a saldırmak için birlikler toplamaya başlamıştır (Aşurbeyli, 2006, s. 373).

Bu sırada I. Ahsitan, Gürcülerin egemenliği altındaydı ve onlara haraç ödemektedir. Birleşik Gürcü-Şirvan ordusu, 1 Haziran 1194'te Şamhor çevresindeki savaşta Atabey Ebubekir'i mağlup etmiştir (Ganiyev, 2019, s. 94).

Şamhor ve çevresindeki şehirler ve kaleler Emir Ömer'in yönetimi altına geçmiş, taraflar arasında bir sonraki Beylagan savaşında Ebû Bekir yine mağlup olmuş ve Gence'ye çekilmiştir. Sonra Ebu Bekir, Gürcülerin Dvin'i ele geçirdiğini ve ülkeye gireceklerinden korktuğu için Nahçıvan'dan Tebriz'e hareket etmiştir (Azerbaycan tarihi, 2007, s. 313-314). Burada Harezmsah, Tebriz'in Irak'tan ayrıldığına ve ülkenin yönetimini Ebu Bekir'e devretme kararına ilişkin mektubu kendisine iletmiştir. Cihan Pehlivan'ın ölümünden önce İran, Memlük devleti tarafından yönetilmekteydi ve Harezmsah Ebu Bekir onlara sırt çevirmişti. Fakat Ebu Bekir, kardeşi Özbek'i bu şehre göndermiş, Özbek, Hemedan'a vardığında Harezmsah Tekiş onu büyük bir saygıyla karşılamış, kendisine bir kısım yetkiler vermiştir (Bünyadov, 2007, s. 69).

1195 yılında Tekiş, Harezmsah'ın devrilmesinden sonra Irak emirlerinden bazıları Memlükler ile anlaşarak Harezmsah'a karşı savaş kararı almışlardır. Memlükler, Rey ve çevresini ele geçirdikten sonra, Halife el-Nazir'in birlikleri de Harezmsah'ı bölgeden kovmak amacıyla tüm İran ve Irak'ı ele geçirmek için güçlerini birleştirmişlerdir. Rey,

Sava, Kum, Kaşan, Isfahan, Hemedan, Zencan ve Kazvin halifenin egemenliği altına girmiştir (Nuriyeva, 2015, s. 74).

Halife el-Nazir, Özbek ile babasının eski kölesi Gökçe arasındaki gerilimi, tavizler pahasına da olsa Özbek'i kazanmak için kullanmaya karar vermiştir. O sırada Tekiş ölmüş ve Alaeddin Muhammed (1200-1220) Harezmsahların tahtına çıkmıştır. Yeni Harezmsah'ın ülkenin iç işlerine karışmasından yararlanan Irak emirleri, Harezmsah birliklerine saldırmış ve onları ülke dışına atmıştır. Sonra Ebu Bekir, Azerbaycan'dan buraya gelmiş ve Hemedan'ı Özbekistan'a, Isfahan'ı da kendi topraklarına katmıştır (Ganiyev, 2019, s. 96).

Rey vilayeti, ilçeleriyle birlikte Gökçe'nin egemenliğine girmiştir. Bir süre sonra Gökçe daha da güçlenmiş ve Ebu Bekir'in devleti yönetmekteki zayıflığından yararlanarak ülkesinin sınırlarını genişletmiştir. Bu dönemde bir diğer Memlük Emiri Aydoğmuş da iktidar mücadelesine katılmıştır. Gökçe, Aydoğmuş tarafından öldürülmüş ve oluşan karmaşık durumdan yararlanan Gürcüler 1204-1205'te tekrar Azerbaycan'ı işgal etmişlerdir (Bünyadov ve Yusifov, 2007, s. 317).

1210-1211'de Gürcülerin Azerbaycan'a en büyük yürüyüşü gerçekleşmiştir. Önce Nahçıvan'ı işgal etmeye çalışan Gürcüler, bunda başarılı olamayınca, Culfa kentine yönelmiş ve Deredüz vadisi ve Merend'e varınca bu şehirleri yağmaladıktan sonra Tebriz'i kuşatmışlardır. Tebrizi yöneten Cihan Pehlivan'ın eşi Zahira Hanım, Gürcülere haraç vererek halkı soygundan kurtarmıştır. Sonra Gürcüler, Zencan ve diğer bölgelere baskın düzenlemiş, birçok soygun gerçekleştirmişlerdir (Azerbaycan tarihi, 2007, s. 321-322). Ebu Bekir bu baskınların hiçbirine karşı koyamamıştır. Ancak Harezmsah Tekiş'in oğlu Taceddin Ali Şah'ın saldırısı sırasında Ali Şah, Ebu Bekir tarafından öldürülmüştür. Atabey Ebu Bekir'in 25 Nisan 1210'da ölümünden sonra kontrolü altındaki topraklar kardeşi Muzafareddin Özbek'e geçmiştir (Bünyadov, 2007, s. 75).

Özbek, Arrân-Azerbaycan tahtına çıkınca kendisine tâbi emîrlerden Mengli isyan bayrağı kaldırmıştır. Özbek, Halife Nâsır-Lidînillâh'ın gönderdiği ordunun yardımıyla galip gelmiş ve Mengli'nin topraklarını halife ile paylaşmıştır. Fakat kendi payına düşen yerlerin başına getirdiği Emîr Ağlamış, bir süre sonra buralarda Harezmsah Alâeddin Muhammed'in adına hutbe okutmuştur. Ağlamış, 614 (1217) yılında bir rivayete göre Halife Nâsır-Lidînillâh tarafından Bâtınî fedailerine öldürtülmüştür. Bunun üzerine Özbek, müttefiki Fars Atabeyi Sa'd ile birlikte hareket ederek, İsfahan'ı ele geçirmiştir. Ancak üzerlerine gelen Harezmsah Alâeddin'e mağlup olmuş ve onun adına sikke

kestirip, hutbe okutmak şartıyla Azerbaycan`a dönmesine izin verilmiştir (<https://islamansiklopedisi.org.tr/ildenzliler>).

1.2.3.2.İldenizler Yıllarında Gence`de Devlet Yönetimi

Azerbaycan Atabeyleri`nin hâkimiyeti yıllarında, ülkenin şehirleri gelişim dönemini yaşamıştır. Araştırılan dönemde, Azerbaycan`ın pekçok kenti Orta Çağ zanaatlarının tüm alanları ile uğraşmış zanaat sahiplerinin bulunduğu büyük yerleşim alanları konumunda olmuştur. Şehirler hem iç, hem de dış ticaretin temel unsuru konumundaydı. Araştırılan dönemde Azerbaycan`ın Nahçıvan, Beylagan, Tebriz və Şamahi gibi kentlerinde yüz binden fazla, Gence`de ise beş yüz bin civarında insanın yaşadığı dikkate alındığında, şehir nüfusunun bu denli yüksek olmasında temel faktörün el emeğine dayalı üretimin ihtiyacı olan insan gücünün köylerden kentlere göç eden insanların hesabına karşılandığı belli olmaktadır. Tabii ki bu tür bir göç sürecinin ülkenin tarım sektörüne etkisine ait bilgiler bulunmamaktadır.

Gence`nin valisi, İldenizliler hükümdarı Atabey Özbek`in valisi “var-devlet, para, güç ve geniş yetkilere sahip (An-Nesevi, 1996, s. 63, 285), Gence`nin kadısı “kadılar soyundan olan” (İbn el-Fuvati, IV/3, s. 505) Felakeddin Ebül-Hasan Ali İbn Abdullah el-Cenzi`ydi.

Araştırılan döneme ait kaynakların son derece kısıtlı olması ve XII-XIII. yüzyıllardaki Azerbaycan şehirlerinin maalesef arkeolojik açıdan öğrenilmemesi araştırmacılar açısından büyük zorluklar oluşturmaktadır (Yaqut, 1950, s. 171-172). Buna rağmen, yazılı kaynaklar şehirlerin hareketli yaşamının manzarasını yeniden canlandırmak olanağı sunmakta ve araştırmacı, kuşkusuz ki, Nizami`nin yaşadığı Selçuklu devletinin egemenliği yıllarında Azerbaycan şehirlerinin toplumsal ve kültürel yaşamının belirgin özelliklerini gözünde canlandırma bilmektedir (<http://tarixinstitutu.az/page/101/ganja>).

İncelenen dönemde Azerbaycan`ın en büyük kenti sadece Kafkasya`da değil, aynı zamanda tüm Ortadoğu`nun en önemli ticaret ve zanaat merkezi konumuna sahip olan Gence şehriydi (Al-Kazvini, 1960, s. 93.). Bir Ortaçağ şiiirinde bahsedildiği gibi:

Yalnız bir kaç şehir başkalarına nispeten,
Daha bol, daha varlıklı ve daha verimlidir.
İklimi ve toprağının bereketli olmasına göre,

Onlar içinde Arran`daki Gence bütün hazinedir (Goş, 2006, s. 12).

Gence, öncelikle Selçuklu valilerinin, ordu komutanlarının ikamet ettiği şehir, sonra ise İldenizliler`in başkentlerinden biri olmuştur. Nüfusuna göre, Gence araştırılan dönemde Müslüman doğunun pekçok şehriden daha kalabalıktı ve bu şehrin ünü diğer ülkelere kadar ulaşmıştır. Döneme ait yazılı kaynaklarda Gence “önemli şehir” (Goş, 2006, s. 12), “büyük şehir ve başkent” (dar el-mülk) olarak anılmış, kale duvarları, savunma istihkamları, kenti kuşatan kaleyi çevreleyen derin su hendeği bulunan şehir olarak ün kazanmıştır (Al-Kazvini, 1960, s. 351). Gence, aynı zamanda Arran bölgesinin bir anlamda başkenti işlevini görmüş, burada Selçuklu Sultanı Gıyaseddin Muhammed Tapar`ın tahtı bulunmuştur. Harezmsah Celaleddin Manguberdi kadar yüz yıldan fazla bir süre zarfında hükümdar sembolü olarak kabul edilen tahtı 1231 yılında Berde şehrinin valisi ile isyan etmiş Gencililer tarafından dağıtılmıştır (An-Nesevi, 1996, s. 286).

Zekeriyya el-Kazvini`ye göre,

“Gence, Müslüman dünyasının Güney Kafkasya ülkesinde Hristiyan dünya ile sonuncu sınır karakolu diyebileceğimiz bir kenttir, bu nedenle tüm hükümdarlar, aynı zamanda İldenizliler bu kentin savunma gücünün geliştirilmesine büyük önem vermişler” (Al-Kazvini, 1960, s. 522).

Gerektiği zaman Gence kenti düşmanlara karşı çok sayıda silahlı savaşçı çıkarabilirdi. Tarihi kaynaklar Gence halkının silaha çok önem verdiğini, her zaman silah taşıdıklarını, Müslüman coğrafyasının her tarafından buraya çok farklı silahlar getirdiklerini kaydetmektedir. Bu şehrin gençleri cesur okçular olmuş, din için savaşmaya her zaman hazır olmuştur (Miklukho-Maklay, 1954, s. 208). Gence kentinde çok sayıda silah üreten imalathaneler mevcut olmuştur (Al-Kazvini, 1960, s. 522). Gence`de tüm zanaat alanları çok gelişmişti, fakat kaynaklar ipekböceği üretimi, ipek imalatı ve ipek kumaşların kalitesine göre diğer bölgelerin ürünlerini geride bırakmıştır. Gencenin ipek kumaşları diğer ülkelere ihraç edilmiştir (Mammadov, 2014, s. 71).

Gence`den, diğer Azerbaycan şehirlerine, aynı zamanda başka ülkelere ipek ve ipekli kumaşların yanı sıra saten, kumaş, iplik, ipek iplik, kürk sarık, keçe ve ayrıca “el-gencir” (genceli) ve el-kutni adı verilen giysiler de gönderilmiştir (Miklukho-Maklay, 1954, s. 208).

Gence yakınlarında demir ve bakır cevherlerinin varlığı, demircilik, metal işleme, silah yapımı, sofrta takımı yapımı, metal oymacılığı ve diğer sanatların gelişmesine

olanak vermiştir Doğunun diğer şehirlerinde olduğu gibi Gence`de de çok gelişmiş bir cam üretimi mevcuttur (Bunyadov, 2007, s. 167).

Gence nüfusu çok fazla ve gelişen şehir veya vilayet merkezi olduğu için yönetim binalarının bulunduğu şehirdi. Gence`de şehrin nüfuzlu yöneticilerinin güzel malikaneleri vardı (Al-Kazvini, 1960, s. 522). Burada sultan sarayı, yüksek rütbeli memurların ve din görevlilerinin saray ve konutları yer almıştır. Bu tür konutların yapımı ustalar, ağaç işçileri, taş ve duvar işçileri ve diğer zanaatkarlar tarafından gerçekleştirilmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

2. X-XI. YÜZYILLARDA GENCE`DE TOPLUM

2.1. Şeddadiler Döneminde Gence`de Toplumsal Yapı

2.1.1. Toplumsal yapı

Gence, Şeddadiler devletinde feodal düzenin geliştiği bir dönemde ortaya çıkmıştır. Aran`ın verimli toprakları baskın hanedan üyelerinin ve bu hanedanın etkisi altında bulunan vasalların denetiminde olmuştur. Köylülerin durumu ve sınıfsal ilişkiler ile ilgili tarihi bilgilerin bulunduğu kaynaklarda bu konuda bilgiler “yok” denecek kadar azdır. Fakat, elde edilen genel bilgilerden sınıfsal sorunların yüksek düzeyde olduğu, farklı zamanlarda yaşanan halk ayaklanmaları ile bu durumun kendini daha çok belli ettiği görülmektedir. Özellikle, hanedan üyelerinin arasında yaşanan iktidar ve çıkar çatışmalarının hiç durmadan devam ettiği, saray entrikaları yaşandığı sırada sınıfsal zıtlıkların kendini daha çok belli ettiği görülmüştür. Bu durum ülkede yönetici sınıfı, toprak ağaları ve köylü sınıfının sömürü düzeni içinde diğerine karşı tutum aldığı ve fırsat buldukça eylem içine girdiğini kanıtlamaktadır (Dostiyev, 2016, s. 109).

Şeddadilerin hükümranlılığı yıllarında Arran şehirleri arasında Gence ve Beylagan çok önemli yere sahip olmuşlardır. Berde şehri, yüz yıl sonra, X. yüzyılın başlarındaki ihtişamından çok uzaktı. Gence şehri ekonomik ve siyasal merkez olarak, hayli gelişmiş ve ve kalkınmıştı. Gence kale duvarları ile kaplanmış, şehirde Azerbaycan zanaatkarlarının eli ile güzel saraylar, medreseler, hanlar, hamamlar ve diğer önemli binalar yapılmıştı. Gence çevresinde güçlü istihkamların oluşturulması halkta döneme dair eser yazmış Müneccimbaşı`nın “Cami ed-düvel” eserinde “Şeddadiler” bölümünden da anlaşıldığı üzere 1063 yılında Ebu`l-Esvar Gence`nin çevresinde alınmaz duvarlar yaptırmış, demir kapılar monte ettirmişti ve duvarın dışına geniş ve derin hendekler kazdırmıştı. Gence`nin arazisi iki defa genişlemişti (Şerifli, 2013, s. 279).

X. yüzyılın sonunda Gence`nin ekonomisi büyük ölçüde güçlendi. Azerbaycan`ın batı bölgelerine, Gürcistan`a ve Karadeniz kıyılarına giden kervan ticaret yolları Gence`den geçiyordu. Salariler`in Arran valisi Gence`de yaşıyordu. Şeddadiler başkent olarak Gence şehrini seçtiler. Bundan sonra Gence şehri giderek genişledi ve ekonomik, siyasi ve kültürel bir merkez olarak daha da ilerlemeye başladı. Gence`nin siyasi merkez haline gelmesi ve kervan-ticaret yolunun buradan geçmesi şehrin ekonomik alanda önemini arttırmıştır (Pakhomov, 1926, s. 21).

Arran`da Gence ve Beylagan`ın yanı sıra çok sayıda şehir ve kale vardı. Şehirlerde zanaatkarlık oldukça gelişmişti. Gence`de çok güzel rengarenk kumaşlar dokunurdu. Selçuklu sultanlarının saraylarını süslemek için Gence`de dokunmuş ipek kumaşlar da kullanılmıştır. Gence aynı zamanda bir kültür merkeziydi. Gence Sarayı`nda ünlü Azerbaycan şairi Katran Tebrizi, “Kabusname” yazarı Keykavus ve diğer kişiler yaşamıştır (Mammadov, 2022, s. 141).

Şehirlerin, zanaatların ve ticaretin gelişmesi nedeniyle Şeddadilerin yönetimi sırasında para dolaşımı da artmıştır. Gence`de Şeddadiler tarafından basılan sikkelerin örnekleri günümüze kadar ulaşmıştır. Dünyanın pek çok müzesinde, özellikle St. Petersburg`daki Hermitage`nin nümizmatik koleksiyonunda, Azerbaycan Tarih Müzesi`nin madeni para fonunda, Şeddadiler tarafından basılan madeni para örnekleri korunmaktadır. Şeddadilerin bastırıldığı madeni para örnekleri Y. A. Pakhomov`un “Azerbaycan ve Transkafkasya Hazinesi” adlı eserinde de incelenmiştir (Pakhomov, 1926-1959). Pakhomov`un belirttiği gibi, genel olarak, Güney-doğu Kafkasya`nın, yani Azerbaycan`ın IX-X yüzyıllara ait olan ve günümüze kadar ulaşmış metal paraları son çok fazla değildir (Pakhomov, 1926, s. 22). Şeddadiler devletinin metal paraları da çok az miktarda günümüze ulaşmıştır. Yazarın belirttiğine dayanarak, 1939 yılında eski Gence harabeliğinde arkeolojik kazılar sırasında iki gümüş para (dirhem) bulunduğunu belirtebiliriz. Bunların biri saf gümüş, diğeri ise düşük ayarlı gümüşten kesilmiştir. Pakhomov`un geldiği kanaat, yazıları okunmayan bu gümüş paraların, Şeddadiler devleti dönemine ait olması yönündedir (Pakhomov, 1949, s. 33-34).

Şeddadiler devletine ait olduğu bilinen ve günümüze kadar ulaşan, halen farklı müzelerin nümizmatik koleksiyonlarında korunan metal paralar arasında II Leşkeri`nin 431 (1039-1040) yılında darp ettirdiği ve üzerinde “Büyük Emir Ali İbn Musa el-Leşgeri” yazılan metal para (Minorski, 1953, s. 49), 404 (1013-1014) yılında Gence`de darp edilen ve üzerinde “Emir Sa`id el-Mansur İbn Muhammed” yazılan Fazl İbn Muhammed`in (Markov, 1896, s. 309), aynı zamanda Ermitage Müzesi`nde Şavur İbn Fazl`ın (Markov, 1896, s. 309; Pakhomov, 1938, s. 26) ve Ali İbn Musa`nın (Markov, 1896, s. 979) adına darp edilen gümüş paralar bulunmaktadır. Şeddadilerin hükümler döneminde yukarıda da belirtildiği üzere, Gence`de ve Şeddadilerin adına onların yönetimi altında bulunan diğer şehirlerde darp edilen metal paralar sadece X-XI. yüzyıllarda para dolaşımının geliştiğini göstermiyor, aynı zamanda bu paralar, ortaçağ

döneminde Azerbaycan`da kurulan Şeddadiler devletinin güçlü ve merkezi bir yönetime sahip olduğunu göstermektedir (Minorski, 1953, s. 50).

Gence Şeddadiler devleti önceleri tamamen bağımsız iken, Selçukluların Azerbaycan`a akın etmesi sonucu 1054 yılından itibaren Sultan Tuğrul Bey`in vassallığını kabul etmek zorunda kalmıştır. 1088 yılında Sultan Melikşah`ın hükümdarlığı döneminde yıkılmış ve toprakları Selçuklu Devleti`ne dahil edilmiştir (Mammadov, 2022, s. 142).

2.1.2. Şehir Yaşantısı, Sosya-Ekonomik Yapı ve Edebi Hayat

Gence ve civar yerleşim birimlerinde dönemin ünlü kişilerinin anısına türbeler yapılmıştır. Orta Çağ, Gence türbeleri kendine has mimari yapısına göre diğerlerinden farklılık arz etmektedir. Söz konusu türbelerin yapımında bir kural olarak ahşap ürünler kesinlikle kullanılmamış, türbelerin tağlarında bitki ve geometrik desenler işlenmiştir. Türbelerin ince işçiliğinde insan ve hayvan desenleri verilmemiştir. Bunun nedenini İslam geleneği ile ilintilendirmek gerekmektedir. İncelenen türbelerin büyük çoğunluğu bölgede İslâm dininin yayılmasından sonraki döneme aittir. Büyük çoğunluğu yıkılmış türbelerin kitabeleri dahi günümüze ulaşmamıştır (Bunyadov, 1986, s. 77).

XI. yüzyılda Gence, Tebriz ve Erdebil metal işleme zanaatının, aynı zamanda demirciliğin en büyük merkezlerinden biri konumunda olmuştur. Orta Çağ`da Azerbaycan`da demircilik zanaatının düzeyini belirlemek için demirci İbrahim Osmanoglu`nun 1063 yılında yaptığı Gence kapılarını incelemek gerekmektedir. Kapının çerçevesi dövme yöntemiyle yapılmış olup, demir kollar çerçeveye enine pozisyonda tutturulmuştur. Kapının üzerindeki kitabeden, hazırlığında dönemin bilinen teknik yöntemlerinin kullanıldığı anlaşılmaktadır (Mammadov, 2022, s. 143).

Gence ve çevre illerde her türlü silaha olan talep, bölgede demir ve bakır yataklarının mevcut olması gibi faktörler, kentte silah üretiminin gelişmesi için uygun koşullar oluşturmuştur. İbnü'l-Esir bu konuyla ilgili eserinde şunları kaydetmiştir: “*Moğollar ilk baskın sırasında Gence`ye yaklaştıklarında, Gence halkının çok cesur olduklarını ve sürekli silah taşıdıklarını öğrenmişler ve şehre hücum etmekten çekinmişler*” (İbn ül-Asir, 1963).

Hamdullah Kazvini`nin de belirttiği üzere, “Gence Aran kentlerinin anası olmuş”, zanaat, ticaret, kültür ve yönetim merkezi olarak çok hızla gelişmiştir. Gence, Yakın ve

Orta Doğu'nun ünlü kentleri sırasında bulunan Isfahan, Merv, Tus kadar ihtişamlı ve bereketli bir kent olmuştur (Mammadov, 2008, s.143).

Genel olarak, X-XII. yüzyıllarda Gence, hem Müslüman hem de Hristiyan Alban rönesansının merkezi konumunda bulunmuştur (Altman, 1991, s. 62). İncelenen dönemde Gence'de kuyumculuk, şişe üretimi, marangozluk ve taş oymacılığı gibi zanaat dalları yüksek gelişim düzeyine ulaşmıştır. Farklı ölçülerde ve değişik desenlerde hazırlanmış el yapımı halılar, güzel zevkle hazırlanmış renkli ipek kumaşlar Yakın ve Orta Doğu'da her zaman tercih edilen ürünler olmuştur. Zekeriye Gezvini, Gence ipeğinin diğer ülkelerin ipeğinden çok kaliteli olduğunu yazmıştır (Bunyadov, 1986, s. 79).

XI. yüzyılda Melik Şah'ın veziri Nizamülmülk, Gence ipeğinden hazırlanmış elbiselerin Selçuklularda yüksek rütbeli askeri personele hediye edildiğini yazmıştır. Bazı yazarlar, Gence'yi Doğu'nun en önemli ticaret merkezlerinden biri olduğunu vurgulamışlar (Bunyadov, 1960, s. 192).

İncelenen dönemde dokunan kumaşların üzerinde bulunan desenler “metal” özelliği taşımamıştır. Yani desenler önceki dönemlerdeki kumaşlara has olan sertlikten ve ağırlıktan uzak olmuştur. Bunun nedeni, söz konusu dönemin sanatkârları önceki dönemlerden farklı olarak, daha zarif kumaş üretmiş ve bu kumaşların üzerine çizdikleri desenleri tek renk ipele değil, farklı renklere sahip ipler süslemeye başlamış olmalarıdır (Efendiyev, 1960, s. 11).

Gence'yi ziyaret eden XIII. Yüzyıl gezgini Zekeriye Gezvini şöyle yazmıştır:

“Gence Aran'ın kadim istehkam şehridir. Müslüman dünyasının sonuncu gözetçi kulesidir. Şehrin içinden bir su kanalı geçmekte. Bu kanala iki yolla gitmek mükündür. Biri “Mezarlık kapısı”ndan, bir diğeri ise “Berde kapısı”ndan. Halk suyu daha ziyade Mezarlık kapısından doldurmakta. Buranın suyu ipeğin yıkanması zamanı da kullanılmaktadır” (Gence şehrinin tarihi, 2006, s. 34).

Gence'de zanaatkârlar “Ahi” adı altında örgütlenmişlerdi. Arapça “ahi”, Türkçe “kardeş”, “kardeşlik örgütü” anlamına gelmekteydi. Bu tür meslek örgütlerinin liderleri aynı zamanda, “cömert” olarak da anılmışlardır. Bazı araştırmacılara göre, Gence'de bulunan Cömert Kasap Türbesi'nin bu tür örgütlerden birinin lideri ile bağlantısı bulunmaktadır. Başka bir ifade ile desek, bu türbe kasapların kurduğu meslek örgütlerinden birinin liderine aittir. Naaşı gizli olarak gömüldüğü için ismi belli olmayan bu mezarın sahibi “cömert” olarak anılmıştır (Bunyadov, 1986, s. 80).

Ahilik, XI-XII. yüzyıllarda Gence'nin toplumsal yaşantısında önemli bir yere sahip olmuştur. Bu tür meslek örgütleri, hem de esnafın haklarının savunulmasına yönelmiştir ve temel amaçlarından biri üretimin zanaatkârlar arasında adaletli şekilde düzenlemektir (Oruclu, 2012, s. 217).

Orta Çağ Azerbaycan seramik ekolü, özellikle bu ekolün Gence ve Şemkir merkezleri için XI-XIII. Yüzyıllarda oturacak kısmı düz, gövdesi dikdörtgen veya armut biçimli, dar boğazlı, tek saplı bardakların kırmızı boyayla güneşi andıran desenle süslenmesi geniş bir biçimde uygulanmıştır. Bu tür ürünlerin boğaz kısmından gövde kısmına geçişte kırmızı boyayla daire, bu daireden gövdenin aşağı kısmına doğru bükülen şeritler çizilmiştir. Bardağa yukarıdan bakıldığında boyalı süs, hareket eden güneş görüntüsünü hatırlatmaktaydı (Dostiyev, 2016, s. 125).

XI. yüzyıl gezgini İbn Hordadbeh, Aran'da kapların yapımında beyaz kil kullanıldığına dair bilgiler vermiştir. XI-XII. yüzyılın başlarında Gence'de çömlekçilik, temel zanaat dallarından biri olarak gelişmiştir. Bunun en büyük kanıtı yeni çeşit kapların hazırlanması tekniğinin uygulanmasıdır (Buniyatov, 1965, s. 42).

Emaye cam kapların altına mühür basılması bu yüzyıllarda sıkça uygulanmıştır. Kapların üzerinde hayvan ve kuş motifleri çizilmiştir. Arkeoloji kazılar sırasında bulunan bazı kapların üzerinde hiçbir desene rastlanmamıştır. Bu tür kaplara Gence ve çevresinde gerçekleştirilen kazılar sırasında daha çok rastlanmıştır (Oruclu, 2012, s. 217).

Bulunan arkeolojik eserler, XI-XII. yüzyılın başlarında Gence ve çevresinde metal işleme zanaatının geliştiğini kanıtlamaktadır. Çünkü bulunan arkeolojik eserler metalden yapılmış ürünlerin çeşitlerinin arttığını, kalitesinin yükseldiğini kanıtlamaktadır (Mammadov, 2014, s. 196).

XI-XII. yüzyıllarda kendine has mimari yapısı ile öne çıkan şehirlerden biri de Gence olmuştur. Fakat bu şehirde yaşanan depremler ve işgallerin neden olduğu yıkıntılar Gence'nin mimari eserlerinin günümüze kadar ulaşmasını büyük oranda engellemiştir (Altman, 1991, s. 66-67).

Moğol istilasının sona ermesinden sonra ise Azerbaycan şehirleri yeniden gelişim göstermeye başlamıştır. Bu dönemde ülkenin diğer şehirleri gibi Gence şehrinde de hızlı bir gelişim süreci başlamıştır. Bu süreçte yeni mimari yapılar inşa edilmiştir. N yazık ki, VIII. yüzyılda yapılmış Gence İmamzade Türbesi 1139 yılında yaşanan depremde yıkılmıştır. Bölgede deprem öncesinde yapılan hiçbir yapı veya anıt günümüze

ulaşmamıştır. Daha sonra ise 1235 yılında 8 gücünde olan yeni bir deprem Gence`de XIII. yüzyıla ait tüm mimari yapıların dağılmasına neden olmuştur (Gandzakeçi Kirakos, 1946, s. 58). Dolayısıyla günümüzde mevcut olan İmamzade Türbesi`nin merkez kısmının yapımının XIII. yüzyılın sonları – XIV. yüzyılın başlarında gerçekleştirildiği savı ağırlıklı olarak kabul edilmektedir (Mammadov, 2021, s. 68).

IX-X. yüzyıllara ait çok az sayıda tarihi eser, aynı zamanda cami, mescit gibi ibadet mekanları günümüze kadar ulaşmıştır. Bölgenin diğer yerlerinde olduğu gibi Azerbaycan`da da önceleri Zerdüşt dini, Hristiyanlık yaygın olduğu için, İslâmiyet`in gelişi sonrası adı geçen dinlere ait ibadet mekanlarının bir kısmı yeni dine hizmet edecek şekilde restore edilmiş ve yapılandırılmıştır. En dikkat çeken husus, söz konusu camilerde, İslâm dini için has olan secdegah ve mihrabın kurulmasıdır (Azerbaycan tarihi, 2007, s. 287).

Döneme ait yazılı kaynaklarda Beylagan, Berde, Derbend, Erdebil, Merend, Marağa, Urmiye, Şirvan, Şamahı, Şemkir, Şabran, Gence, Gebele, Nahçıvan, Tebriz şehirlerinde IX-X. yüzyıllarda yapılmış diğer yapılarla ilgili bilgiler bulunmaktadır (Nuriyeva, 2015, s. 76).

Orta Çağ kaynaklarında bahsedilen özellikleri itibariyle, Berde, Erdebil, Gebele, Gence ve diğer Azerbaycan şehirleri, Erken Orta Çağ kent yapılarının genel karakteristik özelliklerini taşımıştır. Kent merkezlerinin görünümü ve en önemli şehir yapılarının konumu hakkında yazılı kaynaklarda rastlanan bilgiler, bu kentlerde yaygın olan düzensiz yapılanmanın yanı sıra, bazı sistemli yapıların, sarayların ve topluma hizmet eden binaların da bulunduğunu kanıtlamaktadır (Bunyadov ve Yusifov, 2007, s. 298).

Erken Orta Çağ`da Azerbaycan`ın büyük şehirlerinden biri olan Gence, şehir merkezi (şehirgah) şimdiki Gence`nin kuzey-doğusunda bulunmuştur. Gence nehrinin kıyısında bulunan şehrin sol sahil kısmı kale duvarları ve hendekle çevrelenmiştir. Bu tür savunma kurgusu çok köşeli olmasına rağmen, plan açısından simetrik bir yapıda değildi. Şehrin sol sahil kısmına üç büyük köprülerle birleşmiş sağ sahil kısmında savunma duvarlarının üç kattan oluştuğu bilinmektedir (Azerbaycan Tarihi, 2007, s. 288). Bu tür savunma duvarlarının olması şehrin hızla geliştiğini ve şehrin iç kısmının bir savunma istihkamı olduğunu kanıtlamaktadır.

XI. yüzyılda yaşamış ünlü ilahiyatçı, tarihçi ve şair Ebu Nasr İbn Hibbetullah İbn Makula Beylegan, Berde ve Gence şehirlerinde sıklıkla düzenlenen bilimsel toplantılara

katılmıştır. İbn Makula, Gence`yi ziyaret ettiği sırada uğradığı mekânlar arasında Gence Camii ve kütüphanesini özellikle kaydetmiştir. Gence kütüphanesinde bulunurken İbn Makula, söz konusu kütüphanenin görevlisi aslen Nahçıvanlı Hodadat İbn Asım en-Neşavi ile görüşmüş ve onun rivayet ettiği hadisleri dinlemiştir (Solmaz, 1997, s. 121). XII. yüzyılın ünlü ilahiyatçısı Şeyh Ebu Tahir es-Silefi el-İsfahani Azerbaycan`da bulunmuş, yukarıda kaydedilen şehirlerde din görevlileri, bilim adamları ile görüşmeler gerçekleştirmiştir. Es-Silefi, Gence`de bulunduğu esnada farklı ülkelerin bu şehri ziyarete gelmiş bilim adamları, ilahiyatçıları ile de konuşmak fırsatı bulmuştur. Kendisi, “*Mucem es-Sefer*” adlı eserinde Gence ve onun Nizamiye Medresesi hakkında bilgiler vermiş, kadı Ebu Abdullah Muhammed İbn Ali İbn Muhammed et-Teberi`nin müderrisi görevini üstlenmiştir (Dostiyev, 2016, s.177).

Şeyh es-Silefi`nin “*Mucem es-Sefer*” eserinde Aran bölgesinin kültürel yaşantısıyla ilgili kıymetli bilgiler bulunmaktadır. Şirvan, Gence, Nahçıvan, Derbent, Selmas gibi kültürel açıdan gelişmiş Azerbaycan şehirlerini ziyaret etmiş Es-Silefi, bu kentlerde bulunan kütüphane, cami ve hadis evlerinde yerel bilginlerle, din görevlileriyle görüş alış verişinde bulunmuş, bu kişilerle ilgili bilgiler edinmiş ve eserleri hakkında bilgiler vermiştir (Azerbaycan tarihi, 2007, s. 211). Araştırılan dönemde Azerbaycan`ın siyasi ve kültürel merkezlerinden biri konumundaki Gence şehri, Sufiliğin yayıldığı bir merkez konumunda olmuştur. İbn Hallikan, Es-Silefi`nin Gence ziyaretine dair bilgi verirken, hadis toplamak niyetiyle Gence`ye geldiğini, burada çok sayıda hafız, dönemin ünlü şeyhleri ile görüştüğünü kaydetmiştir. Es-Silefi gibi âlim şeyhlerin Gence ziyaretinde yerel bilginlerle görüşerek fikir mübadelesinde bulunması kültürel ortamın durumundan haber vermektedir (Aliyeva, 2016, s. 28-29).

Bahse konu olan dönemin kültürel gelişiminin zirvesi Şeyh Nizami`nin (1141-1209) adı ile yakından ilgilidir. Ünlü Azerbaycan Türk şairi, bilgini Nizami Gencevi sadece edebiyat alanında değil, tarih ve hitabet sanatı, astroloji, felsefe, kimya, mimarlık, resim, coğrafya ve tebabet gibi pekçok bilim alanında derin bilgilere sahip olmuştur. Uygarlığa ünlü “*Hamse (Beşlik)*” olarak bilinen eserlerini bahşeden Nizami, bu eserlerde siyaset, toplum, etik, felsefe ve diğer konulara dair derin bilgilere yer vermiştir (Necefzade, 2019, s. 163).

Nizami ve onunla aynı dönemde yaşamış ünlü şairlerin ve bilim adamlarının çalışmaları, yazdıkları eserler sayesinde Azerbaycan tarihinin bu döneminin “rönesans” olarak kabul edilmesini de beraberinde getirmiştir. Çünkü bu dönemde ülkede mevcut

olan güçlü devlet yapılanması sonucunda bölge her açıdan gelişmiş ve bu gelişim kültürel alanda da kendini daha çok görünür kılmıştır (Oruclu, 2012, s. 221).

Nizami Gencevi'nin yaşamı ve çalışmaları Gence şehriyle doğrudan bağlantılıdır. Eserlerinde Gence ile alakalı önemli bilgiler bulunmaktadır. Şair eserlerinde Genceli olması ile iftihar etmiş, “Beşlik”te bulunan ilk büyük eseri olan “Sırlar Hazinesi”nde Gence’yi “esatir ülkesi” Babil ile kıyaslamıştır (Gencevi, 2004, s. 64).

Gence - Harut sihirli Babil değil, bes nedir?

Yüreğim – yıldızlara nur saçan bir Zöhre'dir.

Zöhreteki yücelip Mizan burcuna Gence,

Onu böyle yücelden ulvi sözümdür, bence.

Nizami, eğitimini Gence’de almış, bu şehirde yaşamış, bir kez bile Gence’den ayrılmamış ve vefatından sonra da burada defnedilmiştir. Vefat tarihi tam olarak bilinmese de, ağırlıklı görüş 1208-1209 yıllarında öldüğü yönündedir (Azerbaycan tarihi, 2007, s. 406-407).

Gence ile bağlı bir diğer önemli şair Selçuklu hükümdarı Sultan Sancar'ın (1118-1157) sarayında yaşamış ünlü Azerbaycan şairisi Mehseti Gencevi'dir. Azerbaycan tarihçisi Abaskulu Ağa Bakühanov, Mehseti Gencevi ile ilgili aşağıdaki kaydı düşmüştür: “O, şiirde ince yaklaşımı ile kendine yer edinmiştir. Kendisinin şiirlerinin çoğu Ateşgah'da yerleştirilmiştir. Mehseti yetenekli bir şaire olmuştur. Onun “rubai”adlı şiirleri, araştırmacıların da belirttikleri gibi, realist yaklaşıma dair örneklerine sık raslanmaktadır” (İsayev, 2008, s. 39).

Şirvanşahlar devletinin on yedinci hükümdarı II. Manuçöhr ibn Faribürz'ün (1096-1106) (Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi, Cilt 4, Bakü: Elm Yayınları, 1982, s. 513) sarayında bulunan şairler ve ulemalar arasında aslen Gence'den olan Nizameddin Ebul-Ula Gencevi de olmuştur. Ebul-Ula Gencevi, “Ustadü's-Şuâra” (Şairlerin ustası) adıyla ünlenmiştir. Ebul-Ula Gencevi'nin kendisinin kurduğu bir edebi meclisinin varlığı da bilinmektedir. Onun eserlerinin bir sadece çok az bir kısmı günümüze kadar ulaşmıştır (Azerbaycan tarihi, 2007, s. 407).

Şirvanşahlar devletinin yanı sıra, İldenizliler devletinde de şairler ve ulema her zaman himaye edilmiştir. İncelenen dönemde Gence şehri pekçok bilim adamı ve şairlerin vatanı olmuştur. Atabey Kızıl Arslan'ın sarayında dönemin büyük şairi 1193 yılında vefat etmiş Mücireddin Beylagani de yaşamıştır (Azerbaycan tarihi, 2007, s. 408).

Müslüman Doğu'nun kültür merkezlerinden biri konumundaki Gence'nin sakinleri birkaç kattan oluşan ve kendine has mimarisi ile seçilen bahçeli evlerde yaşamışlardır. Gence zanaatkârların yaptığı kil kaplar üzerinde olan ince geometrik nakışlar ve resimler çok güzel olmuştur (Altman, 1991, s. 61).

2.2. Selçuklular Döneminde Gence`de Toplum

2.2.1. Selçuklular Döneminde Gence`de Sosyo-Ekonomik Yapı

Selçuklu Türklerinin akınından ve Büyük Selçuklu Devleti'nin ortaya çıkışından çok önce Azerbaycan, Oğuz Türkleri de dahil olmak üzere eski Türk boylarının yaşadığı topraklar arasında yer almıştır (Bakıhanov, 2010, s. 188). Sasani İmparatorluğu ve Arap Hilafeti'nin kontrolünde bulunduğu yaklaşık 600 yıllık tarihi boyunca, bu kavimler ile Azerbaycan`da yaşayan diğer kavimlerin kaynayıp karışması süreci yaşanmıştır (Velihanlı, 1993, s. 42-43).

Hilafetin zayıfladığı sıralarda Azerbaycan`da Türk-İslam milli siyasi faktörü giderek güçlenmiş ve etkisini artırmıştır. Zira o sıralarda Azerbaycan coğrafyasında Bizans İmparatorluğu ve Ermeni-Gürcü feodal beylerinin birleşik Hristiyan bloğuna karşı mücadeleleri devam etmekteydi. Azerbaycan, uzun bir süre Anadolu'nun fethine başlayan çeşitli Türk boylarına cephe görevini üstlenmiştir. Azerbaycan`da yaşayan çeşitli Türk boylarının ve Türk olmayan etnik grupların tek millet olarak oluşumunda İslamiyet'in önemli rolü olmuştur (Şükürov, 2004, s. 355-356). Selçuklu akınları sırasında Azerbaycan`a yeni Türk boyları gelip yerleşmişlerdir.

Aynı kökene sahip olan ve Müslüman olan Oğuz Selçukluları ile Azerbaycan Türkleri kısa sürede birleşmiş ve Azerbaycan Türk halkının oluşum süreci sona ermiştir (Bünyadov ve Yusifov, 2007, s. 221-222). Güney Kafkasya ve Orta Asya`da önemli bir etnik ve siyasi faktör olan Selçuklular, Yakın ve Orta Doğu'nun sonraki tarihinde önemli bir rol oynamıştır. Haçlı seferleri, Avrupalı feodal devletlerin doğu topraklarını işgal etmek için yaptıkları yağma savaşları sırasında haçlılara büyük darbeler indiren Selçuklu Türkleri, Ortadoğu'nun siyasi haritasının Batı Avrupa feodal devletleri lehine değişmesine izin vermemişlerdir (Memmedov, 2015, s. 64).

Selçuklu Devleti tarıma dayalı ekonominin egemenliği altında kurulmuştur. Emtia-para ilişkileri henüz ekonomik ilişkilerin ana biçimi değildi (Aliyev, 1980, s. 376). Ülkenin başlıca sanat ve ticaret merkezleri arasındaki geniş bağlara sahip

olmasına ve önemli uluslararası kervan yollarının imparatorluk içinden geçmesine rağmen, devletin kapsadığı geniş topraklar ve halklar, çağın koşulları itibarıyla tek bir ekonomik ve siyasi merkezde uzun süreli birleşmelerine olanak vermemiştir (Bunyadov ve Yusifov, 2007, s. 330).

Ayrıca birinci Haçlı Seferi'ne (1096-1099) karşı verilen mücadele ve Anadolu, Suriye ve Filistin'de Akdeniz'in önemli bölgelerinin kaybedilmesi de Selçuklu Devleti'nin gerilemesinde önemli bir etkiye sahip olmuştur. Sultan Melikşah ve "Siyasetnâme" kitabının yazarı olan veziri Nizamülmülk'ün merkezi hükümeti güçlendirme girişimleri de başarısız olmuştur. Melikşah'ın oğulları Sultan Mahmut (1092-1094), Sultan Berkyaruk (1094-1104), Sultan II. Melik (1104-1105) ve Sultan Muhammed (1105-1118) dönemlerinde devletin siyasi durumu karışık bir almıştır. Son Selçuklu hükümdarı Sultan Sencer'in (1118-1157) saltanatı ise daha güçlü bir hâkimiyet niteliğine sahiptir. Fiili olarak Selçuklu Devleti birkaç bağımsız devlete bölünmüştür (Memmedov, 2015, s. 64-67).

XI-XII. yüzyıllarda Doğu'nun en gelişmiş tarım ülkelerinden biri olan Azerbaycan'da, mevcut toprak mülkiyeti biçimleri – divani (sultan, devlet), taç veya hass, ikta, vakıf, mülk, topluluk (cemaat) şeklinde geçmişte olduğu gibi Selçuklular yönetiminde de kalmıştır. Diğer Selçuklu bölgelerinde olduğu gibi, o dönemde Azerbaycan'da da ikta mülkiyeti ağırlık taşımıştır. Bununla birlikte, Arap seferlerden sonraki dönemde (VII. yüzyıldan itibaren) ikta herhangi bir bölgenin kontrolünün devlet yönetimine geçmesini belirttiği halde, Arap fetihleri sonrası dönemde ise feodal mülkiyet biçimlerinin gelişmesi şeklinde bir değişiklik oluşmuştur (Azerbaycan Tarihi, 2007, s. 337). Selçuklular döneminde, iktanın özellikle askeri komutanlara hizmet karşılığı olarak verilmesi süreci ağırlık kazanmıştır. İktanın uygulandığı topraktan sağlanan gelir, para cinsinden hesaplanmış ve toprak sahibinin komutasında olan asker sayısı belirlenmiştir (Bunyadov ve Yusifov, 2007, s. 332).

Vezir Nizamülmülk zamanında ikta sahibi, kendi yönetiminde olan eyaletinde devletin temsilcisi olarak kabul edilmiştir. Merkezi hükümetin zayıflamasıyla birlikte ikta sahiplerinin özerkliği de artmıştır (Memmedov, 2015, s. 67).

Melikşah'ın hükümdarlığı döneminde ise hizmet bedeli olarak yetki dağılımının açık bir örneğini tarihçi Ravandi'nin verdiği bilgilerden görülmektedir. Bu bilgilere göre, Selçukluların Azerbaycan, Irak gibi ülkelerde devlet hazinesine geçen topraklar Melikşah'ı ordusunda görevli 46 bin askere dağıtılmıştır.

Sadreddin el-Hüseyini`ye göre, Atabey Şemseddin İldeniz, Rey ve çevresini ele geçirdikten sonra toprakları ikta olarak oğlu Cihan Pehlivan`a vermiştir. Ravandi`ye göre, ölümünden kısa bir süre önce Atabey Cihan Pehlivan, neredeyse tüm devlet topraklarını yetmiş kadar memlükü arasında ikta toprağı olarak dağıtmıştır. Kaynaklara göre, bu yerlerde ikta olarak verilen 27 şehir Azerbaycan topraklarında bulunuyordu. Atabey Kızıl Arslan, ikta mülklerinin hizmet bedeli olarak emirlere devrine ilişkin bir dizi fermanlar çıkarmıştır. Bu politika sonraki dönemlerde de devam ettirilmiştir (Bunyadov ve Yusifov, 2007, s. 332).

Devlet topraklarının diğer toprak mülkiyetleri, özellikle ikta lehine, X. yüzyıldan başlayarak azalma eğilimi XI-XII. yüzyıllardan başlayarak daha da hızlanmıştır. Bunun yanı sıra iktanın giderek irsen geçen toprak mülkiyetine dönüşmesi eğilimi de artmıştır. Örneğin, Eher melikleri sülalesi Güney Azerbaycan`ın Eher ve Varavi bölgelerini Alp Arslan döneminde (1063-1072) 1225 yılına kadar ikta olarak kendi ellerinde bulundurmuş, bu soydan gelen son iki vali hatta kendi adlarına para bile bastırmışlardır (Nuriyeva, 2015, s. 79). Fakat devlet topraklarının ikta olarak dağıtılması büyük toprak sahiplerinin devletin yetkisini tanımamak için sosyo-ekonomik dayanak oluşturduğu için bölgelerde merkezin gücünü zayıflatmıştır.

Taç veya hass toprakları Selçuklu sultanları ve Azerbaycan Atabeyleri`nin yetkisinde bulunmuştur. Bu topraklardan sadece iktadar hanedanının temsilcilerine ikta hissesi verilebilmiştir. Kaynaklara göre (Sadreddin el-Hüseyini, el-Nasavi), Nahçıvan eyaleti, Gence ve ona bağlı Beylagan, Şemkir ve Şutur, Erdebil, Salmas, Urmiye, Hoy ve diğerleri Atabeyler eyaletine dahil edildikten sonra Şemseddin İldeniz`in topraklarına dahil edilmiştir (Bunyadov ve Yusifov, 2007, s. 331).

Has toprakları, yerel yönetici hanedanların kadınları ve kızları ile yapılan nikah sonucunda da elde edilebilmiştir. Son Atabey dönemine ait tarihi kayıtlarda daha çok görülen bu tür evlilikler (örneğin, Sultan Celaleddin Mengüberti`nin Özbek`in eşi Maleyka Hatun ile evlenmeleri, Özbey oğlu Kamuş`un Sulafa Hatun`la evlenmesi vesair.) nikaha dahil olan kadın toprak sahiplerinin girişimi bu istek sonucunda gerçekleştiği için onların sahip oldukları toprakların dokunulmazlığı sağlanmıştır (Bunyadov, 2007, s. 177).

Dini kurumlara yapılan iktalara “vakıf” denirdi. Vakıflar, bağışçılar tarafından atanan kayyumlar tarafından yönetilmiştir. Adaklara ve kurban edilen mallara da vakıf denilmiştir. Camiler, türbeler, medreseler, zaviyeler, hangahlar ve diğer kamu

binalarının, bunlarla ilişkili kişilerin bakımı için de dini bağışlar kullanılmıştır. Adı günümüze ulaşan tanınmış bağışçılardan biri de Nahçıvanlı Şii Seyfeddin Aybey'dir. Mekke'yi ziyaret ettikten sonra şehirde bir cami ve bir türbe inşa ettirmiş ve tüm servetini bağışlamıştır (Azerbaycan Tarihi, 2007, s. 338).

Bazı durumlarda, mülkünü beklenmedik durumlardan korumaya çalışan emlak sahipleri, gelirin bir kısmının kendilerine miras yoluyla geçeceğini önceden şart koşarak vakıflara teslim etmişlerdir (Bunyadov ve Yusifov, 2007, s. 333).

Özel topraklar, toprak sahibinin kayıtsız şartsız mülkiyetiydi. Toprağı satabilir, miras bırakabilir, miras alabilir ve bağışlayabilirdi. Ayrıca toprağında bulunan su kanalları, su kuyuları ve benzeri kendisine aitti. Mülk sahibi olmak herhangi bir hizmet borcu ile ilgili değildi. Müslüman birinin mir varlığına devlete ihanet suçundan ve düşmanların safına katıldığı zaman el konulabilirdi. Özel arazilere öşr (onda bir) adı verilen küçük bir vergi uygulanıyordu. Ancak bazı mülkler vergiden muaf tutulurdu. Satış sırasında bu tür mülkler daha değerliydi (Azerbaycan Tarihi, 2007, s. 338).

Selçukluların iktidara gelmesiyle birlikte sadece devlet arazilerinin dağılımında değil, özel arazi bölgesinde de yeni bir durum ortaya çıkmıştır. Melikşah'ın saltanatı sırasında toprak ilişkilerinde keskin bir dönüş yaşanmıştır. Kavimlerin çokluğu ve şüphesiz sahip olunan toprakların sürekli farklı insanların mülkine girmesi dolayısıyla birçok insanın elinde tekrarlanan kararlar vardı. Hakimler tarafından onaylanmasına rağmen, ciddi soruşturmalar sonucunda birçoğunun yalan, dolandırıcılık, rüşvet, hırsızlık ve diğer yasadışı yollarla elde edildiği ortaya çıkmıştır. Kanun ihlallerini önlemek için Melikşah ve veziri Nizamülmülk yeni bir kararname çıkarmış, söz konusu fermana göre, saltanatın tamamında *“toprak mülkiyetini gösteren eski belgelere dayanarak otuz yıl süreyle dava açılmamalı ve bu iddialar dikkate alınmamalıdır”*. Yürürlüğe giren bu kararname XI-XII. ve hatta XIII. yüzyıllar boyunca yürürlükte kalmıştır. Böylece, Selçuklular ve sonrasında özel arazilerin satışı daha yaygın hale gelmiştir. Belirli dönemlerde özel arazilerin devlet, vakıf ve cemaat toprakları aleyhine genişletilmesi eğilimi yoğunlaşmıştır. Feodal çözülmeye yol açan bu eğilim, bazı durumlarda XI. yüzyılın sonlarında ve XII. yüzyılın başlarında merkezi siyasi iktidarı önemli ölçüde zayıflatmış olsa da, doğuda siyasi gücün ana ekonomik temeli olan tüm feodal hiyerarşinin üzerinde devletin denetimi hala güçlü olarak kalmaktaydı (Bunyadov ve Yusifov, 2007, s. 333).

2.2.2. Selçuklular Döneminde Gence`de Medeniyet

2.2.2.1. Bilim

XI.-XII. yüzyıllarda tüm Müslüman Doğu`da olduğu gibi, Azerbaycan`da da bilim ve edebiyat yüksek bir gelişim düzeyine ulaşmıştır. Bu dönemde Tebriz, Şamahı, Bakü, Gence, Beylagan ve Nahçıvan`da, ayrıca ülkeyi yöneten Şirvanşahlar, İldenizliler ve diğer hükümdarların saraylarında, dönemin en ünlü bilim adamları himaye altında çalışmış, çeşitli bilim dallarında başarılar elde etmişlerdir. Bir hususu da belirtmek gerekir ki, bilimin henüz bu günkü kadar çok sayıda disipline bölünmediği söz konusu dönemde, yalnızca ilmî bilginin tamamına sahip olanlara âlim denilmiştir. Ünlü tarihçi Y. Bertels, bu tür kişiler arasında özellikle Nizami Gencevi`den bahseder (Azerbaycan Tarihi, 2007, s. 391).

XI-XII. yüzyıllarda Azerbaycan`da bilimin, sanatın gelişimine katkı sağlayan önemli bilim adamları, yazarlar, filozoflar, matematikçiler, astronomlar ve coğrafyacılar yaşamıştır. Dönemin ünlü âlimlerden Ferideddin Ebülhasan İbn Ali İbn Abdülkerim (1057/1060 – 1146), otuz yıl astronomi ile uğraşmış ve birkaç yıldız haritası derlemiştir (Mehraliyev, 2000, s. 55-56). Bu dönemde Azerbaycan`da astronominin gelişiminin yüksek düzeyde olduğunu, Orankale`deki arkeolojik kazılar sırasında keşfedilen, gezegenlerin hareketini ve güzergahının çizildiği dairesel bir kil levha da kanıtlamaktadır (Bunyadov, 2007, s. 188).

Söz konusu döneme ait tarihi kaynaklar, tıp ilmine ait derin bilgi birikimi olan hekimlerle ilgili bilgiler içermektedir. Şamahı civarında bulunan Melham köyünde Medrese-i Tıp (Tıbbi Medrese) ve bir muayenehane açan Kafiaddin Ömer İbn Osman (ünlü Azerbaycan şairi Hakani Şirvani`nin amcası), Azerbaycan tarihinde hem bilgili bir hekim hem de bir filozof olarak yerini almıştır. İnsanı doğanın en üstün varlığı olarak kabul eden Kafiaddin, idrakın ve bilimin gücüne inanmış, teorik bilgi edinmenin yanı sıra öğrencilerine bilgiler aşılammış, gözlem, deney ve bu yolla elde edilen bilgilere inanmayı tavsiye etmiştir (Ganiyev, 2019, s. 98).

Şirvanşah III. Manücehr döneminde Şirvan`daki ünlü tabip Mahmud Hoca, ağır bir hastalıktan dolayı hükümdarı tedavi etmiştir. “Şirvan`ın şerefi” ve “doktorların şanı” Reşidettin`in ismi asrları aşarak günümüze kadar ulaşmıştır (Nuriyeva, 2015, s. 81).

En ünlü tabiplerden biri, Mevlana Celaleddin er-Rumi`nin yakın arkadaşı ve doktor olan Ekmeleddin Nahçıvani`dir. Orta Çağ yazarlarından biri onu “*tabiplerin ustası, dünyanın başhekimi*” ve diğer onun namına yakışır isimlerle kaydetmiştir.

Nahçıvan`ın tanınmış hekimlerinden biri de Fahreddin Ebu Abdullah Ahmed bin Arapşah bin Ali bin Cebrail el-Nahçıvani`dir (Azerbaycan Tarihi, 2007, s. 393).

İncelenen dönemde birçok tarihi, edebi, filolojik ve felsefi eser kaleme alınmıştır. Fakat bu eserlerin çoğu günümüze ulaşmamıştır. Fahreddin Abulfazl İsmail İbn el-Musanna et-Tebrizi`nin “*Tarih-Azerbaycan*” adlı büyük eseri, dönemin en önemli el yazmalarından biridir. Bu büyük bilim adamının Bağdat`taki Nizamiye Medresesi`nde ders verdiği ve 580 (1185) yılında Tebriz`de vefat ettiği kaynaklarda gösterilmektedir (Bunyadov, 2007, s. 189).

İncelenen dönemde, devlet düzeyinde, bilim ve kültürün gelişmesine verilen doğru yön, büyük Selçuklu Devleti`nin başka yerlerinde olduğu gibi, Azerbaycan`da da kültürün gelişmesi için uygun koşullar oluşturmuştur. Özellikle ünlü Selçuklu Veziri Nizamülmülk`ün bu alanda attığı adımlar takdire şayandır. Selçuklu hükümdarlarının dini çatışmaları önlemek için eğitilmiş ulemaya ihtiyacı vardı. Bu tür alimlere kendi nüfuz alanını genişletmeye çalışan Şii Fatimilere karşı mücadele, toplumu bilgilendirmek ve dahi doğru yönlendirmek açısından ihtiyaç vardı (Azerbaycan tarihi, 2007, s. 394).

Selçuklu hükümdarları bu amacı gerçekleştirmek için birçok şehirde medreseler açmış ve dönemin ünlü bilginlerini bu ilim merkezlerine çekmişlerdir. Kaynaklar, Azerbaycan şehirlerinde bu tür medreselerin açıldığını ve onlar için özel binaların yapıldığını söylüyor. Bu medreselere genellikle kurucularının isimleri verilmiştir. Ebu`r-Ruh el-Farac İbn Abdallah İbn Halef el-Huveyyi tarafından 1127 yılında Hoy`da yaptırılan medrese, kendi adıyla (el-Farac el-Huveyyi Medresesi) biliniyordu. Tarihçi İbn el-Fuvati, XI. ve XII. yüzyıllarda Marağa`da açılan üç medresenin adından söz eder: Ahmedağa Medresesi, Atabakiyye Medresesi ve el-Kadı Medresesi (Bunyadov ve Yusifov, 2007, s. 334).

Nizami`nin çağdaşları ve akranları Mkitör Goş (1130-1213), öğrencileri Vanakan, Genceli Kirakos (1200-1271) ve Vardan`dır. Mkitör Goş, “*Kanunname*” eserinin yazarıdır. Bu eser Doğu Roma devletinin yasalarını, Kafkasa Albanyası`nın kilise yasalarını, “Museviliğin Yasaları”nı ve Kilise Yasaları`nı içeriyordu. Goş, Irak Selçuklularının yönetimi yıllarında Albanya`da (Arran`da) yaşanan olayları anlatan “*Alban Tarihi*” adlı eserin de yazarıdır (Ganiyev, 2019, s. 97).

Genceli Kirakos, Güney Kafkasya`nın Moğol işgali arifesinde yaşanan gelişmeleri anlatan “*Tarih*” kitabının yazarıdır (Nuriyeva, 2015, s. 77).

Bütün bunlar, XI-XII. yüzyıllarda kuzeyli-güneyli tüm Azerbaycan`da bilimin hızla gelişmesinden, çeşitli alanlarda onlarca eserin kaleme alınmasından haber vermektedir. Bu eserler ağırlıklı olarak Arapça yazılmış, fakat yazarlarının Azerbaycan alimleri olması, söz konusu dönemde Azerbaycan`ın İslam dünyasında bilimin gelişimine katkı sağladığını göstermektedir. Bilim ve kültürün bu gelişimi, kuşkusuz, ülkedeki sosyo-ekonomik durum ve şehir kültürünün genel yükselişi ile doğrudan ilintilidir.

2.2.2.2.Sanat

XI-XII. yüzyıllarda oluşan siyasi durum, Azerbaycan kültürünün gelişmesinde de yeni bir dönemi başlatmıştır. Selçuklu akınları, kurulu şehirleri harabeye çevirmiştir. Yine bu akınlar, sonraki yıllarda göçebe yaşam tarzının genişlemesine yol açmıştır. Fakat, şehirlerin yeniden kalkınmasını engellememiş, aksine, bu dönem Azerbaycan`da şehirlerin ve şehir kültürünün gelişimi ve buna bağlı olarak şehir mimarisinin gelişimini daha da hızlandırmıştır. Hilafet döneminde bile, genel Müslüman kültürüne dahil olan Azerbaycan Türkleri, yeni tarihi koşullarda oluşan “yeni sanat”ın taşıyıcıları arasında yer almışlardır. Bilimsel literatürde, “Geleneksel Selçuklu Sanatı” olarak adlandırılan bu yeni Selçuklu üslubu, Azerbaycanlılar da dahil olmak üzere, farklı halkların sanatsal geleneklerinin birikimi sonucu ortaya çıkmıştır (Azerbaycan tarihi, 2007, s. 374).

Eldeki malzeme kıt olmasına rağmen, araştırmalar bu dönemde göreceli olarak küçük ölçekli mimari yapıların da olduğunu göstermektedir. Genel olarak, bölgenin etnik ve sosyal yapısı da dahil olmak üzere, yerel unsurlar, tüm Azerbaycan mimarisinin ayrı bir bölümü olarak işlev gören bu merkezlerin tarzında belirleyici bir rol oynamıştır (Leviatov, 1940, s. 214).

Ana yapı malzemesi yerel kireçtaşı olan Şirvan-Abşeron Mimarlık Ekolü, mimari dekorun yanı sıra, daha dayanıklı, basit ve çoğu zaman asimetrik kompozisyonlarla karakterize edilmiştir. Arran`ın taş ve tuğlanın kullanımıyla inşa edilen mimari eserleri, narin kompozisyonu, daha narin detayları ve zarif görünümü ile Şirvan ekolünün örneklerinden ayrılmıştır (Nuriyeva, 2015, s. 75).

İldenizliler devletinde Nahçıvan-Marağa ekolüne ait mimari eserler de bulunmuştur. Bu ekole ait eserlerin gelişiminin en yüksek aşaması, çoğunlukla pişmiş tuğlalardan inşa edilmiş tarihi abidelerdir. Bu mimari eserler, bir dizi özelliğe sahiptir, örneğin, yapıtın ana kütleleri ve kaplaması, cephe bloklarının kullanımı, gövdenin karkas

şeması, cephenin dört bir yanı, geometrik süsleme avantajı, sırlı tuğla kullanımı, epigrafinin artan rolü vs. kendine has özelliklere sahiptir (Nuriyeva, 2015, s. 76).

Bu dönemin Azerbaycan mimarisi, tüm Müslüman mimarisinde ortak olan tek bir bilimsel-teorik sisteme – kanonlara dayanmıştır. Bu birlik, yüzeylerin mimari dekorasyonu şeklinde ve ayrıca inşaat sisteminin çeşitli alanlarında kendini göstermiştir. Mimari dekorasyonda desenlerin eşi benzeri görülmemiş bir bollukla kullanılması, zamanın sanatlarında dekorasyona ve sembolizme olan güçlü başvurudan ve eğilimden kaynaklanmıştır (Leviatov, 1940, s. 219).

Bu dönemin Azerbaycan mimarisi, hem anıt türlerinin sayısı ve zenginliği hem de üslubun olgunluğu açısından önceki dönemin inşaat sanatından önemli ölçüde farklıdır. İslam'ın yayılmasıyla bağlantılı olarak başta camiler olmak üzere, dini yapıların inşa edilmesi bu dönemde gerçekleşmiştir (Leviatov, 1940, s. 220).

Selçuklu dönemi camileri bilimsel literatürde “Selçuklu kasrı”, “Selçuklu camii” olarak da bilinmektedir. Bu tür camilerin Azerbaycan da dahil olmak üzere, dönemin Müslüman dünyasının pekçok yerinde yaygınlaşması, söz konusu dönemin dini yapılarının gerçekten mekansal ve yapıcı çözümler açısından radikal bir gelişim sürecinde olduğu gerçeğini yansıtmaktadır (Bunyadov, 2007, s. 179).

İncelenen dönemde kuzey-güney Azerbaycan'ın büyük şehirlerinde inşa edilen görkemli camilerin yanı sıra küçük mahalle (köy dahil) camileri de mevcut olmuştur. Arap coğrafyacılar (İbn Havkal, el-Mukaddes) X. yüzyılda Azerbaycan'ın bazı şehirlerinde (Şirvan, Gebele, Şeki, Tebriz, Derbent, Erdebil, Salmas, Urmiye vb.) inşa edilmiş “güzel camiler” olduğunu kaydetmişlerdir. Günümüzde sadece birkaçı (üzerindeki Arapça kitabeğe göre Bakü'de “Kırık Kale” olarak bilinen cami, 1078-79 yılında “El-Ustad Ar-Rais” tarafından yaptırılmıştır. Klasik bir mimari örneği olan Muhammed İbn Ebu Bekir, Erdebil camii, Marand, Urmiye camii vs.) ulaşmıştır (Azerbaycan tarihi, 2007, s. 378).

XI-XII. yüzyıllarda Azerbaycanlı mimarlar, şehir planlamasının gelişimi ile bağlantılı olarak güzellikleriyle ayırt edilen saraylar, kaleler, kervansaraylar, köprüler, ayrıca kaleler, mezarlar vb. inşa etmişlerdir (Ganiyev, 2019, s. 97).

Bu dönemde siyasi durumun karmaşıklığı, mevcut savunmaların güçlendirilmesini ve yeni kalelerin inşasını gerektirmiştir. Kaynaklar, bu dönemin alınmaz kaleleri olarak ün kazanmış bazı kalelerin adını zikretmektedir. Fakat bu kalelerden birkaçı zamana direnebilmiş ve günümüze kadar ulaşmıştır. XIII. yüzyılın başlarında Azerbaycan'ı

ziyaret eden Arap bilgin Yâkût el-Hemevî, Azerbaycan`ın birçok kalesinin ismini anmıştır. Bunların arasında ünlü Abşeron Kalesi, Nahçıvan`da bulunan ve sonraki dönemlerde Timur istilasına karşı 14 yıl direnen Elince Kalesi, Dizmar Kalesi, Firuzabad ve diğer kaleler yer almıştır (Azerbaycan tarihi, 2007, s. 378).

Bakü Kız Kulesi, Abşeron`daki en görkemli tarihi anıtlardan biridir. Bazı bilim adamları onun Sümerler dönemine kadar dayandığını iddia etmiştir. Fakat çoğu tarihi kaynak kulenin yapımının XII. yüzyıla ait olduğunu kaydetmişler. Kız Kulesi`nin işlevi konusunda da çelişkili görüşler dile getirilmiştir. Ancak asıl ve yetkin araştırmacılar grubu, kulenin savunma amaçlı olduğunu öne sürmüşlerdir. Açık su kuyusunun kazılması, gövdeye bitişik kule duvarının bulunması, Abşeron Kalesi`nin dairesel kulelerle bir bütün olması vs. bu savı desteklemektedir (Azerbaycan tarihi, 2007, s. 178-179).

Sadece Azerbaycan`ın değil, İslam ülkelerinin de en yüksek ve en narin türbelerinden biri, zamanın ünlü mimarı Ececi Ebubekir oğlu Nahçıvani tarafından Nahçıvan`ın batısında 1186 yılında yapılan Mumine Hatun Türbesi`dir. Azerbaycan`da yükselen türbe kültürünün belki de en güzeli olan bu türbe, büyüklüğü, anıtsal biçimleri, dinamik silüeti ile büyük bir mimari kompleksin hakimiydi. Türbe, pişmiş tuğladan yapılmış ve zengin desenlerle süslenmiş küçük tuğlalarla kaplanmıştır. Bu türbenin prizma şeklindeki yapısı ile çadır örtüsü arasındaki boşluk, figürlü örgü şeklinde yapılmış kitabe ile tamamlanmıştır. Türbenin yer altı kısmında on köşeli ve zengin sanatsal tasarıma sahip bir türbe bulunmaktadır. Kaynaklar, türbenin yakınında başka yapıtların da bulunduğunu öne sürmektedir (Nuriyeva, 20015, s. 76).

Selçuklular döneminde Azerbaycan mimarisinde köprüler önemli rol oynamıştır. Araz Nehri üzerindeki köprülerin en ünlüsü on bir ve on beş açıklıklı Hudaferin Köprüsü`dür. Büyük nehir taşlarından inşa edilen on beş açıklıklı köprü, yüksek düzeyde bir inşaat kültürü sergilemektedir. Yapımı sırasında Azerbaycan`ın mimarisine özgü karakteristik özellikler göz önünde bulundurulmuştur. Köprü ayaklarının nehir yatağındaki kayaların üzerindeki konumu, onu organik olarak doğaya bağlamıştır. Bu yöntem mimari sorunun çözümünü belirlemiştir. Köprünün kemerleri farklı ölçülerdedir (Azerbaycan tarihi, 2007, s. 382).

Köprünün kapsamlı incelemesi, birçok kez onarıldığını doğrulamaktadır. Bilim adamlarına göre, günümüze kadar gelen bu köprünün tarihi XIII. yüzyıla kadar

uzanmaktadır. Ancak yazılı kaynaklar, Araz Nehri üzerindeki on beş açıklıklı Hudaferin Köprüsü'nün VII. yüzyılda yapıldığını göstermektedir (Bunyadov, 2007, s. 182).

Doğal koşullarla uzlaşmanın tipik yöntemi, on bir açıklıklı köprüde tekrarlanmıştır. Bu köprünün destekleri nehir yatağındaki kayalara dayanmıştır. Büyük taş levhalardan inşa edilen köprünün kemerleri ve büyüklükleri farklıdır (Leviatov, 1940, s. 221).

Azerbaycan'da orijinal yapısını koruyan çok açıklıklı tek köprü, Gazah'taki Kızıl Köprü'dür. XII. yüzyılın bu muhteşem anıtı halk arasında "Kırık Köprü" olarak da bilinmektedir. Köprünün uzunluğu yaklaşık 175 metre olmasına rağmen, sadece dört açıklığı bulunmaktadır (Azerbaycan tarihi, 2007, s. 182).

2.2.2.3. Edebiyat

IX. yüzyıldan itibaren Azerbaycan kültürü bir gelişim dönemine girmiştir. Bu dönemin en belirgin özelliği, Arap Hilafeti'nin etkisinin azalmış olmasıdır. Azerbaycan 600 yıl boyunca Sasanilerin ve Hilafet'in bir parçası olarak kaldığından, Ortadoğu'nun kültür merkezi ile yakın ilişkiler içinde olmuş, bunun sonucunda ise kültürel bir takım kazanımlar elde etmiştir (Ganiyev, 2019, s. 95). Azerbaycanlı düşünürler de "Müslüman rönesansı"nın yaşanması için çok çaba harcamışlardır.

Azerbaycan, önce Sasani ve Arap işgalcilere karşı mücadele vermiş, sonraki dönemlerde bağımsız feodal devletlerinin oluşması ile birlikte Türklerle, Türk olmayan kavimlerin kaynaşma sürecini yaşamıştır. Halifeliğin zayıflamasından sonra Azerbaycan coğrafyasında oluşan devletler arasındaki çatışmalardan yararlanan bazı dış güçler Bizans İmparatorluğu'ndan destek alarak işgalcilik girişimlerini hızlandırmışlardır. Ermeni-Gürcü derebeyleri ve Bizans İmparatorluğu'nun birleşik Hristiyan güçlerinin saldırganlığı, Slavların Derbent ve Volga-Hazar yolları üzerinden Azerbaycan topraklarını aralıksız hücumları devam etmiş, fakat onların Türk-İslam faktörünü Güney Kafkasya'dan kovma politikası başarısızlığa uğramıştır (Bunyadov, 2007, s. 138-139).

"Dede Korkut Kitabı" – bu eser Demirkapi Derbent'ten Diyarbakır ve Mardin'e, Hazar Denizi'nden Abhazya ve Trabzon'un Karadeniz kıyılarına kadar yayılmıştır (Ganiyev, 2019, s. 95).

Destanın farklı boylarının ortaya çıkması ve yayılmasında birçok Oğuz boyunun yanı sıra Akkoyunlu boyları da önemli rol oynamıştır. VI-VII. yüzyılın başlarında

Derbend geçişinden, Büyük Kafkas sıra dağlarının yamaçlarından Aras nehrine kadar uzanan topraklarda, Göyçe gölü ve civarında, Nahçıvan`da, sonraları ise Azerbaycan`ın güney bölgelerinde yaşayan Akkoyunlular, aynı zamanda Karakoyunlular kendi siyasi rakiplerine, Ermenilere, Gürcülere, Bizans`a üstünlük sağlayarak Trabzon ve Suriye sınırlarına kadar ilerlemişlerdir (Bünyadov, 2007, s. 166-167).

Azerbaycan`da Selçuklu yönetiminin mevcut olduğu dönemde ülkede bilim ve kültür alanında ciddi ilerlemelerin yaşandığını kanıtlayan çok sayıda delil bulunmaktadır. Şirvanşahlar, Saciler, Salariler, Revvadiler ve Şeddadiler hanedanlarından olan Azerbaycan hükümdarları bilimin, eğitimin gelişimine önem vermişler, dönemin ileri gelen insanlarını saraya davet etmişlerdir. Azerbaycan`ın tüm doğuda ün salmış Gence, Berde, Marağa, Şamahı, Derbend, Tebriz, Erdebil gibi şehirlerinde medreseler mevcut olmuştur. Camilerin yakınlarında bulunan ilkeğitim kurumlarında öğrencilere *Kur`an-ı Kerim* öğretilmiş, değişik bilim alanlarına ait temel bilgiler verilmiştir (Azerbaycan tarihi, 2007, s. 139-140).

Azerbaycan, coğrafi olarak çok önemli bir konuma sahip olduğu için, kuzeyle güneyi, doğu ile batıyı birleştiren kervan yollarının kavşağında bulunmuştur. Bu nedenle, Sasaniler Devleti ve Arap Hilafeti yıllarında bu konumu dolayısıyla, kültür, bilim, edebiyat gibi farklı alanların gelişimi çok hızlı yaşanmıştır (Ahmedov, 2007, s. 133-134).

Edebiyat alanında da Azerbaycan`da IX-XII. yüzyıllarda büyük bir gelişim kaydedilmiştir. İncelenen dönemde bir taraftan yazılı olmayan halk edebiyatı gelişimini sürdürmüş, diğer taraftan yazılı edebiyatın gelişimi sürmüştür.

Bu dönemde, Farsça kendisinin gelişim sürecini yaşamaktaydı. Farsça`nın Şirvanşah devleti dışında, Azerbaycan`ın diğer bölgelerini yöneten hükümdarların ana dili olmamasına rağmen, Azerbaycan şiir mektebinin Nizami dışında bütün temsilcileri Selçuklu hükümdarlarının ve Azerbaycan Atabeyler devletinin saray şairleri olmuşlardır. Selçuk hükümdarları kendilerinin ana dilinin Türkçe olmasına rağmen, Farsçanın Horasan`dan başlayarak, Anadolu`ya kadar yaygınlaşmasına destek vermişlerdir. Devlet yazışmalarını, vergi listelerinin hazırlanmasını ve diğer işleri Farslar yerine getirmiştir (Azerbaycan tarihi, 2007, s. 398). Türk beyleri ise sadece askeri seferlere liderlik etmişlerdir. Farsça bu dönemde devlet yazışmaları ve kültür dili olarak öne çıkarken, Türkçe ordunun dili olarak gündelik hayatta kullanılmıştır.

Sadece Şirvan hükümdarları Farsça konuştuğu için sarayda Farsça hakimdi. Bu dönemde, Azerbaycan şiir ekolünün Şirvan grubunu temsil eden birçok büyük şair yetişmiştir. XI-XII. yüzyıllarda, Ömer Gencevi, Felaki Şirvani, İzzet Şirvani, Mucireddin Beylagani, Kivami Gencevi, Ketran Tebrizi, Katib Tebrizi, Mehseti Gencevi, Hakani Şirvani gibi önde gelen Azerbaycanlı Türk şairler kuşağı yaşamıştır. Nizami Gencevi (1141-1209) ise bu kuşağın ve gelecek Azerbaycan şiirinin en büyük temsilcisi olarak bu dönemde yaşamıştır (Nuriyeva, 2015, s. 76).

Araştırılan dönemde ünlü dilci ve edebiyatşinas Ömer Gencevi, Azerbaycan'ın dışında Bağdat'ta, Nişabur'da, Hemedan'da ve tüm Yakın ve Orta Doğu'da ünlü bir mütefekkir. XII. yüzyılın ünlü filozof şairlerinden biri de Eynelgüzat Miyaneci (990-1131) olmuştur (Bünyadov ve Yusifov, 2007, s. 330).

Ebül-Üla Gencevi (1096-1159) de yaşadığı dönemin ünlü şairlerinden biri olmuştur. Güçlü şiirleri nedeniyle Ebül-Üla Gencevi'ye "Melikü's-Şuârâ" lakabı verilmiştir (<https://www.yenigence.com/sairler-sahi-kimi-motaber-ad-qazanmis-ebul-ula-gencavi/>).

Bu dönemin düşünürlerinden biri de İldenizliler sarayında görev yapan Mucireddin Beylagani'dir. Yazdığı şiirleri Cihan Pehlivan'a ve Kızıl Arslan'a adamıştır. Kivami Gencevi de dönemin pekçok şairi gibi Şirvanşahlara değil, Atabeylere sempati duymuştur (Azerbaycan Tarihi, 2007, s. 398).

Ketran Tebrizi (1012-1086) Tebriz şehrinde doğmuştur. Eserlerini Tebriz ve Gence saraylarında yazmıştır. Lirik şiir divanına ek olarak, Tebrizi, Farsça açıklayıcı sözlük *Et-Tefâsir*'in de yazarıdır. 1042 Tebriz depremine adanan şiirlerinde, yaşadığı döneme ait değerli bilgiler bulunmaktadır (Ganiyev, 2019, s. 97).

Hakani Şirvani (1126-1199) Şamahı'da doğdu. Azerbaycan edebiyat tarihinde ilk defa şiir-hikaye yazan bu büyük şair, şiir türünü ustalığın zirvesine ulaştırmıştır. Şirvanşahların sarayına davet edildikten sonra "Hakani" lakabını almıştır. Hakani'nin 17.000 beyitlik lirik divanı, "*Tuhfetul-Irakeyn*" şiiri ve nesir yazdığı mektupları günümüze kadar ulaşmıştır. Şirvanşah hükümdarları Manücehr'e, Aksitan'a, İldenizliler hükümdarı Kızıl Arslan'a, zamanının önemli olaylarına, yabancı işgalcilere karşı verilen mücadele hakkında bir dizi şiirler yazmışlardır (Bünyadov ve Yusifov, 2007, s. 331).

2.3. İldenizler Döneminde Gence`de Toplumsal Yapı

2.3.1. İldenizler yönetimi yıllarında Gence`de toplumsal yaşam

Gence zanaatkarları muhtemelen taşıdıkları mesleklere dayalı meslek örgütlerinden birleşmişlerdi. Şehrin nüfusunun örgütlenmesi, Atabey Ebu Bekir`in yönetimi sırasında Gence halkının Gürcü-Şirvan birleşik ordusuna karşı direnişine bakılarak değerlendirilebilir. 1231`de Harezmliilere karşı güçlü ayaklanmanın önderliğini zanaatkarlardan biri olan Usta Bender`in yapması tesadüf değildir. Bender`in komuta ettiği ayaklanma 1231`de Gence`de, zanaatkarların ve şehir yoksullarının, Harezmşahlar`ın sonuncu hükümdarı Celaleddin`e karşı başlatılmış isyandır (<https://gencexeber.az/tarix/b-nd-rin-syan-g-nc-lil-rin-azadl-q-m-bariz-si/>). Ayaklanmanın nedeni, vergilerin fazla olmasıydı. Genceli tüccarlar şehirde üretilen malları doğunun birçok şehir ve ülkesine satmışlardır (Sibt ibn el-Cövzi, s. 68-169.).

Gencililer yaz mevsiminde Hirek (şimdiki Hacıkent) dağı civarında bulunan serin bölgelere göç ederlerdi. Dağın çevresinde kokulu bitkiler, kaliteli sular ve bol meyve bağları mevcuttu. İlkbahar, yaz ve sonbahar mevsimleri burada çok güzeldi. Genceelilerin hemen hemen hepsinin burada yazlıkları bulunmaktaydı. Yaz mevsimi bitene kadar onlar Gence`ye geri dönmezlerdi. Gence soylularının burada mükemmel evleri mevcuttu (Al-Kazvini, 1960, s. 522).

Gence çevresinde çok sayıda bahçe ve geniş ormanlık alanlar, çok lezzetli meyveler, üzümler, incirler, kavunlar, baklagiller ve dut ağaçları vardı. Gence çevresindeki köyler çok güzel, her yerde yeşillikler ve bolca akan ırmaklar vardı (Miklukho-Maklay, 1954, s. 208).

Atabey Şemseddin İldeniz`in hükümdarlığı yıllarında, 1139 yılının 30 Eylül günü Gence`de güçlü bir deprem yaşanmıştır. Bu deprem Gence çevresindeki yerleşim alanlarında da hiss edilmiştir. Deprem sonucunda Gence ve çevresindeki şehir ve kentler dağılmıştır. Deprem sonucunda Gence`de deyim yerindeyse, taş üstünde taş kalmamıştır (El-Bundari, s.109). Depremin tanığı, Gence sakini, Alban tarihçisi Mkitar Goş bu büyük felaketi şöyle anlatmıştır:

“Eylül ayının 30`da, Cuma gününden Cumartesine geçen gece (1139 yılı) Allah`ın şiddetli kazabı dünyayı sardı. Dünyanın öfkesi ve şiddetli yıkım bu Alban topraklarına da öfkeyle ulaştı. Deprem sonucunda Albanya`nın başkenti Gence de kendi halkını yutarak, cehenneme götürdü” (Goş, 2006, s. 11-12).

Genceli Kirakos kendisine manevi ata olarak kabul ettiği Mkitar Goş'un verdiği bilgiyi onaylamıştır: “*Ermeni tarihi ile 588 yılında korkunç bir deprem oldu ve başkent Gence dağıldı, onun evleri halkın üzerine çöktü*” (Kirakos, 1946, s. 69).

İbnü'l-Esir yaşanan bu depremle ilgili şöyle yazmıştır: “*534 yılında Gence`de, Azerbaycan ve Arran`ın diğer vilayetlerinde deprem yaşandı. Fakat en güçlü deprem Gence`de yaşandı. Bu şehirde çok sayıda ev yıkıldı ve pekçok insan yaşamını yitirdi*” (İbn el-Esir, 1963, s. 368).

Gence`de deprem sırasında yaşamını yitirenlerin sayısı ile ilgili tarihi kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. Örneğin, söz konusu kaynakların birinde 230 bin insanın yaşamını yitirdiği kaydedilmiştir (İbn el-Esir, 1963, s. 368). Bir diğer kaynakta ise bu rakam daha da yüksek 300 bin civarında belirtilmiştir (El-Bundari, s. 190). Hem İbnü'l-Esir hem de el-Isfahani bu korkunç depremin gerçekleştiği yıllarda yaşamışlar, dolayısıyla yukarıda kaydedilen rakamları yüksek kaydetmişlerdir. Gerçek rakamı kaydedilen rakamın yarısı olarak kabul etsek bile, o zaman Gence`de yaşanan bu ağır depremde yaklaşık 125-150 bin civarında insan hayatını kaybetmiştir. Şayet şehir halkının yarısının yaşamını yitirdiğini kabul etsek, bu zaman Gence`de kaydedilen dönemde en az 250-300 bin civarında insan yaşamıştır (Altman, 1949, s. 64).

Gürcü Kralı Demetre, Baş komutan İvane Mkargrdzeli`nin komutasında büyük bir ordu ile Gence`ye hücum etmiştir. Gürcüler yerel halka karşı amansızca ve lazimce davranmış, hayatta kalanlara saldırmış, onları ya kılıçtan geçirmiş ya da köleleştirmiş ve köle gibi satmışlardır. İşgalciler Gence`nin bir anda cehenneme dönüştüğünü görseler bile hiç acımamışlar, altın ve gümüş hazinelerini talan edip götürmüşler ve aslında onların bu mezalimi depremden daha fazla acı vermiştir (Goş, 2006, s. 12). Genceli Kirakos ve el-Isfahani, talancı Gürcü ordusunun şehri terk edip Gürcistan`a dönerken, kendileri ile Gence kapılarını da götürdüklerini kaydetmişler (Kirakos, 1946, s. 103).

Selçuklu sultanının Valisi Kara Sungur acele kendi ordusu ile Gence`ye hareket etmiş ve Gence çevresinde yaşayan Gürcüleri mağlup etmiş, yenilen Gürcü ordusu dağınık halde vilayeti terk etmişlerdir. Kısa süre içinde Kara Sungur halkın da katılımı ile şehri “eski işhişamı ile” yeniden onarmış (Bünyadov, 2007, s.169) ve şehir surlarını yeniden restore ettirmiştir (Goş, 2006, s. 12). Böylece, depremin yıkıntıları 2-3 yıl içinde ortadan kaldırılmıştır.

Hiçbir tarihi kaynakta, Gence`nin yeniden onarılmasında diğer şehirlerden ve vilayetlerden gelen insanların yardım ve çalışmalarından bahsedilmediğine göre, söz

konusu dönemi araştıran İ.M.Caferzade son derece haklı olarak şehrin yeniden inşa edilmesinde yerel halkın kendisinin çalıştığını ve depremde yaşamını yitirenlerin sayısının hayatta kalanlardan az olduğunu kaydetmiştir (Djafarzade, 1949, s. 15).

2.3.2. Gence`de sanat ve kültürel yaşam

XI-XII. yüzyıllarda Gence, Azerbaycan edebiyatının en ünlü şairlerini yetirmiştir. XII. yüzyıl Azerbaycan şiirinin ünlü ve neredeyse efsanevi, hayatı ile ilgili hala çok da tartışmalar yaşanan temsilcilerinden biri şair Mehseti hanım Gencevi`dir. Araştırmacılardan birinin çelişkili varsayımlarına rağmen, son araştırmalar “*Mehseti`nin gerçek bir tarihi şahsiyet, Nizami`nin büyük bir çağdaşı ve yüksek şiir yeteneği olan bir hanım*” olduğunu ortaya koymuşlardır. Kendisiyle ilgili ilk bilgileri Hamdullah Kazvini`nin 1330 tarihli eserinde görüyoruz. Bazı yanlış kanıları (şairin kocasının Sultan Mahmud Gaznevi`nin çağdaşı olduğu gibi) dikkate almazsak, Gence vaizinin oğlu Taceddin Ahmed ve eşi Mehseti`nin “güzel” şiirleri ilgi görmektedir. Araştırmalar Mehseti`nin yaklaşık 1089`da Gence`de doğduğunu bilgiler büyük, mükemmel bir eğitim gördüğünü, Doğu edebiyatını ve müziğini iyi tanıdığını, iyi satranç oynadığını, Sultan Sencer`in sarayında düzenlenen şiir toplantılarına katıldığını ve uzun bir yaşam sürdüğünü göstermektedir (1182-83`e kadar). Mehseti`nin kocası Taceddin Emir Ahmed Pure-Hatib takma adıyla yazan ünlü bir şairdi. Mehseti`nin hayatıyla ilgili en ilginç bilgiler, sonraları XV-XVI. yüzyılların ürünü olan “Mehseti ve Emir Ahmed destanı”na dönüştü. Mehseti`nin başta rubai türünde olmak üzere Farsça yazdığı şiirlerinin çoğu Gence muhiti ile ilgilidir. Ancak kaynakları kendisinin hem İran`da (Irak-ı Acem) hem de Orta Asya`da tanındığını göstermektedir (<http://tarixinstitutu.az/page/101/ganja>).

Tanınmış Gence şairlerinden biri olan Gıvami Mutarrizi XII. yüzyılda yaşamıştır. Yazılı kaynaklarda Gıvami`nin Nizami Gencevi ile akraba olduğu bilgisi vardır. Kızıl Arslan, Cihan Pehlivan ve diğerlerini şiirlerinde dönemin geleneklerine uygun olarak yücelten Gıvami, zarafeti ve sanattaki ustalığıyla da öne çıkan gazelleri kaleme almıştır (Rzayeva, 2019, s. 99-100).

Gıvami`nin şiir divanının el yazması Londra`daki British Museum`da saklanmaktadır. XII. yüzyılın Azerbaycan şairleri ve nesir yazarları arasında, Gence edebiyat okulunun bir başka temsilcisi, büyük Nizami`nin dostu olan Ebu Bekir İbn Hüsrev el-Ustad özellikle dikkat çekicidir. Tek eseri “*Munisname*” Profesör Rüstem

Aliyev tarafından Rusça'ya çevrilmiş ve araştırmacıların ve okuyucuların hizmetine sunulmuştur. “*Munisname*”nin nadir el yazması şu anda Londra'daki British Museum'da muhafaza edilmektedir ve Ebu Bekir İbn Hüsrev'in hayatı ve eserleri hakkında hâlâ tek bilgi kaynağıdır. Bu bilgilere göre şair, şehzadelerin eğitiminde yer almış, genç şehzadelerin öğretmeni ve eğitimcisi olmuş, eserlerini Azerbaycan'ın hükümdarları Cihan Pehlivan, Kızıl Arslan ve Ebu Bekir'e ithaf etmiştir. “*Munisname*”nin giriş bölümünde şair, İldeniz adıyla ilgili erken dönem altı eserinin isimlerini zikretmektedir. Ne yazık ki bu eserlerin nüshaları henüz bulunamamıştır. “*Munisname*” 17 bölümden oluşmaktadır. İlginç ve kısa hikayeler, öğretici hadisler ve benzetmeler burada toplanmıştır (Rzayeva, 2019, s. 99-100).

Gence ve Şirvan şiir okulları, XII. yüzyılın ortalarında kurulan Azerbaycan'ın Atabey devletinin yönetimi sırasında zaten en yüksek gelişme aşamasına ulaşmıştı. Atabeylerin sarayında görev yapan şairler, Efseleddin Hakani'nin kurduğu Farsça Azerbaycan şiirinin yeni üslubunu üst düzeyde bir ustalığa taşımaya çalışmışlardır. Ancak, Hakani'yi aşmanın ve Azerbaycan şiirini daha yüksek seviyelere çıkarmanın mutluluğu sadece Gence sakini, Orta Çağ yorumcusu Cemal (Nizam) ad-Din Abu Muhammed İlyas İbn Yusif İbn Zaki Mueyyid'e nasip olmuştur (Altman, 1949, s. 72).

Hilafetin dağılmasından sonra, yeniden siyasi ve ekonomik kalkınma dönemine giren Azerbaycan'da genel bir yükseliş dönemi başlamıştır. Bu ortam, Sasanilerin ve Abbasi Halifeliği'nin çöküşünden uzun bir süre sonra Orta Asya, İran, Irak, Mısır ve Suriye'nin kültür merkezleri olan Yakın ve Orta Doğu ülkelerinde aynı anda yaşanmıştır (Mammadov, 2011, s. 105-106).

Dünyanın her yerinden nadide sanat incileri ve el yazmaları Gence'de toplanmıştı. Gence'nin edebi ortamında Abul-Ula Gencevi ve Mehseti Gencevi gibi ünlü şairler yetişmiştir. Nizami Gencevi'nin “*Sırlar Hazinesi*”, “*Hüsrev ve Şirin*”, “*Leyla ile Mecnun*”, “*Yedi Güzel*”, “*İskendername*”den oluşan Hamse'si (Beşlik) dünya şiir hazinesinin en değerli incileri sayılmaktadır (Azerbaycan tarihi, 2007, s. 399).

Nizami Gencevi, doğu ve dünya edebiyatına bir güneş gibi doğmuştur. Nizami (1140-1209), Hakani'nin parlak belagat ve üslubunu benimseyerek, şiirlerinde onlara yeni içerik ve anlam kazandırmıştır (Azerbaycan tarihi, 2007, s. 367). Nizami ölümsüz “*Hamse*”si ile şiir sanatını saraylardan ve övgülerden uzaklaştırmış ve şiire bugün anladığımız anlamda bir içerik kazandırmış, değer katmıştır. İnsanı kahraman yapmış,

duygularını ve düşüncelerini, arzularını ve özlemlerini yüceltmıştır. Hayatı, özü, düşünce tarzı ve felsefesi Nizami`yi düşündüren ve şiirlerinin ana hattını oluşturan konular olmuştur. Nizami`nin eserlerinde sanat, biçim ve içerik birleşmiş ve birbirini tamamlamıştır (Altman, 1949, s. 82).

Çeşitli bilim alanlarındaki derin bilgisi, birkaç dilde yazılmış eserlere hâkim olması, Nizami`nin kapsamlı eğitim gördüğünü kanıtlamaktadır. Zamanının birçok aydınının aksine, tüm eğitimi yaşadığı şehir olan Gence`de almış ve araştırmalara göre, ömrünün sonuna kadar Gence`den hiç ayrılmamıştır. Şair bunu Gence`siz yaşayamamasıyla açıklamıştır: “*Gence`nin boynumda düğümlü bir gerdanlığı olmasaydı, şiirlerimle İran`ın bütün hazinelerini fethederdim*”.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. X-XI. YÜZYILLARDA GENCE'DE ŞEHİR

3.1. X. Yüzyılda Gence Şehrının Mimarısı

Azerbaycan`da İslam dininin hakim olmasından sonraki süreçte şehirler ve yapılar yeni mimari yön ve görünüm kazanmaya başlamıştır. Lakin İslam öncesi ibadet mekanlarının, mabetlerin, kiliselerin yeni dinin gereksinimleri doğrultusunda restore edilmesi, camilerin, medreselerin, kapalı çarşıların, kervansarayların, hamamların vs. yapılması eski inşaat geleneğine dayanarak gerçekleştirilmiştir. İslam`a geçişten sonraki dönemde, yani VIII. yüzyıldan itibaren ülke genelinde yapı malzemesi olarak genelde kerpiç kullanılmıştır (Altman, 1991, s. 69). Taşların yontulması, taş duvarların örgüsü ve taştan yapılmış inşası gelişmiştir. Bu eserler önceki yüzyıllarda Azerbaycan`da uygulanmış yöntemlere dayalı olarak geliştirilmiştir. Örneğin, tarihi Arran bölgesi ve kuzeybatı Azerbaycan`ın inşasında, nehir taşları ve pişmiş tuğladan oluşan karma duvar tekniği, ana duvarcılık türü olarak kalmıştır. Ancak yeni dini yapı türleri ortaya çıkmış ve bu türlerle ilgili resmi mimariye ilişkin yapıların görünüm ve biçimlerinde önemli değişiklikler meydana gelmiştir (Leviatov, 1940, s. 272).

VII-X. yüzyıllara ait çok az sayıda tarihi yapı, aynı zamanda İslamiyeti simgeleyen cami ve diğer dini yapılar günümüze ulaşmıştır. Diğer ülkelerde olduğu gibi Azerbaycan`da da önceleri Zerdüşt ve Hristiyanlığa ait yapılar cami ve mescite dönüştürülmüş, bu yapılar İslam dininin talebi doğrultusunda restore edilmiştir. Bu doğrultuda dini mekanda mevcut olan eski secdegah ortadan kaldırılmış ve yerine mihrap kurulmuş, diğer özellikleri ise korunmuştur (Mammadov, 2008, s. 161). Böylece, Azerbaycan`da hem iç mimari yapısı hem de dış görünümü itibarıyla yeni dine uygun dini mekanlar ortaya çıkmıştır.

Günümüzde Şamahı`da mevcut olan Cuma Mescid, Aksu şehrinde ve Sündü köyünde bulunan mescitler VII-X. yüzyıllardaki İslam mimarısı hakkında bilgi edinmemizi sağlamaktadır. Söz konusu mescitler Arap hükümlerliği dönemindeki görünümünü sağlamış camilerin aynısı olarak sonradan restore edilmiştir. Şamahı`daki Cuma Mescidi`nin özelliğine bakıldığında mimari açıdan kare halinde olduğu üç salona ayrıldığı ve her salonun ayrı bir mihraba sahip olduğu dikkati çekmektedir (Buniyatov, 1976, s. 22-23). Caminin üç kısma bölünmesinin nedeni sınıfsal faktörlere bağlanmaktadır. Başka bir ifadeyle, merkezde bulunan salonda yönetici ve zengin sınıfa

dahil olan kişilerin, diğer iki salonda ise aşağı sınıfa dahil olan ahali tabakasının ibadet etmesi için bir dizayn kurulduğu görülmektedir. Şamahı Mescidi'nin her bir salonu ayrıca duvarlarla kapatılmıştır. Arkeolojik kazılar sonucunda bu mescidin esas giriş kapılarının kalıntıları bulunmuştur. Şamahı'daki Cuma Mescidi ve Aksu'daki mescit VIII. yüzyılda yapılmıştır. Şamahı Mescidi 743 yılında inşa edilmiştir. Her iki mescit Azerbaycan mimarisinin Şirvan grubuna dahildir (Leviatov, 1940, s. 273).

Azerbaycan mimarisinde kubbeli yapılar VIII. yüzyıla kadar yaygın olarak kullanılmıştır. Bu açıdan VIII. yüzyıldan itibaren yapılan ilk cami ve mescitlerde kubbelerin bulunması son derece doğaldır. Konuyla ilgili olarak Şamahı ilinin Sündü köyünde 920 yılında inşa edilmiş (sonraki yüzyıllarda birkaç kez restore edilmiş) merkezi kubbeli mescit büyük ilgi uyandırmaktadır. Proje olarak kare biçiminde olan bu mescidin üzeri kubbeyle kaplanmıştır ve dört sütunu bulunmaktadır (Altman, 1991, s. 70).

Konuya dair yazılan eserlerde Beylegan, Berde, Derbend, Erdebil, Merend, Marağa, Urmiye, Şirvan, Şamahı, Şemkir, Şabran, Gence, Gebele, Nahçıvan, Tebriz gibi Azerbaycan şehirlerinde VII-X. yüzyıllardaki diğer tarihi yapıtlar hakkında da bilgiler bulunmaktadır. Merend'de ve Urmiye'de ihtişamlı saraylar yapılmıştır (Azerbaycan tarihi, 2006, s. 231).

Berde, Erdebil, Gebele, Gence ve diğer şehirlerle ilgili Orta Çağ kaynaklarında bulunan bilgiler, söz konusu şehrin erken Orta Çağ şehirlerinin oluşum süreçlerinden geçtiğini kanıtlamaktadır. Şehir merkezlerinin biçimi ve en önemli mimari yapılarının özellikleriyle ilgili yazılı kaynaklarda rastlanan bilgiler bir hususu da gösteriyor ki, geniş olarak rastlanan düzensiz yapıların yanı sıra, incelenen dönemde Azerbaycan şehirlerinde genelde sarayların ve toplumsal yapıların sık bulunduğu bölgeler de mevcut olmuştur. El-Mukaddesi, Erdebil'deki şehir merkezinde bulunan alanın haç biçimli görünümü, Gebele Cuma Mescidi'nin şehirde bulunan tepelerden birinin üzerine inşa edildiğine dair bilgiler vermektedir (İstoriya arkhitekturu Azerbaydjana, 1963, s. 217). Berde şehrini tasvir eden el-İstahri, şehrin valisinin sarayının Cuma Mescidi'nin yanında olduğunu, pazarların ise şehrin dış kısımlarına yakın alanlarda bulunduğunu yazmıştır (Azerbaycan tarihi, 2006, s. 232). Alban tarihçisi Moisey Kalankatlı Berde'deki Hristiyan kilisesinin özelliklerini eserinde kaydetmiştir (Kakankatulu, 2006, s. 141).

Arkeolojik bulgular incelenen dönemin Azerbaycan şehirlerinin büyük çoğunluğunda kapalı su kemerleri ve yeraltı su kanallarının cam borulardan yapılmış mükemmel sisteminin bulunduğunu kanıtlamaktadır. Bunun dışında, şehirlerin büyük çoğunluğu için büyük ve küçük açık kanallar, arkların olması da şehircilik anlayışının karakteristik bir özelliği olarak durmaktadır (İstoriya arkhitekturi Azerbaydjana, 1963, s. 218).

Antik çağ yazarlarının eserlerinde ismi geçen Gebele şehri, doğudan Covurluçay'la, batıdan ise Karaçay'la çevrelenmiş geniş dağ yamaçlarında kuruluydu. Yirmi metre kadar derinliği bulunan yapay hendek şehri iki kısma (Selbir ve Gavur kale) bölmüştür. Beş köşeli bir şehir planına sahip olan Selbir güney kısmı hariç, her taraftan güçlü surlarla ve kulelerle korunmuştur. Kuzey duvarlarında zamanında kenarlardan kulelerle korunan kale kapılarının emareleri bulunmuştur. Yaklaşık olarak 400 metrik bir bölümü günümüze kadar ulaşmış yol bu kapı yönünde uzamıştır. Yol yapım işlerinin çok düzenli bir biçimde gerçekleştirildiği dikkati çekmektedir. Dört metre genişliğindeki bu yol özel amaçla hazırlanmış toprak taban üzerine yapılmıştır (Azerbaycan tarihi, 2006, s. 232).

Selbir'in güney-batı kısmındaki 14 metre yükseliğe sahip kule günümüze kadar kendi ihtişamı ile ulaşmıştır. Söz konusu kule proje olarak dikdörtgen yapıya sahiptir. Bu kule plan bakımından dörtken görünümüne sahiptir, kireç harcı ile nehir taşından inşa edilmiş ve yontulmuş kireçtaşı ile kaplanmıştır (Leviatov, 1940, s. 274).

Doğal olarak, şehrin nispeten daha az korunan kısmı olan Gavur Kalesi, daha güçlü ve daha gelişmiş bir sur sistemi ile çevrilidir. Kale duvarlarının ve kulelerinin iyi korunmuş büyük parçaları (kalıntıları), askeri inşaat sanatının yüksek seviyesini kanıtlamaktadır. Kentin savunma surlarının bu bölgesinde yarım daire biçimli kuleler daha yaygındır. Kural olarak, bu kuleler arasındaki mesafe 20-25 metreden fazla değildir. Şehir kapısını koruyan kuleler arasındaki mesafe 20,5 metredir. Bu bölgede duvarların kalınlığı üç metreden dört metreye kadar çıkabilmiştir. Çok iyi pişirilmiş kare şeklindeki kerpiçlerden yapılmış duvarlar yontulmuş taşlardan örülmüş, kerpiç ve inşaat kalıntılarıyla kuvvetlendirilmiş temellerle dayanmaktadır. Gebele'nin tahkimatları, genel boyutları ve dayanıklılığıyla, devasa Derbend ve Gilgilçay tahkimatlarını ve erken Orta Çağ Azerbaycan'ın diğer tahkimatlarını anımsatmaktadır (Azerbaycan tarihi, 2006, s. 233).

Şehir, halkı temiz çeşme suyu ile teçhiz eden, cam borulardan yapılmış, şebeke halinde su hattına sahipti. Şehrin kurulduğu tepelerin yamaçlarında hayli miktarda kiremite, yüksek ateşte pişirilmiş ve farklı ebatlara sahip (18x18x4,5 sm, 30x30x7 sm) kare kerpiçlere, yüzeyi yüksek kaliteli mine tabakası ile kaplanmış dış cephe kaplamalarına rastlanmaktadır (Altman, 1991, s. 73). Yapıların kalıntılarının incelenmesi, söz konusu binaların içiçe ve düzensiz yapıldığı anlaşılmaktadır (İsayev, 2008, s. 137).

Erken Orta Çağ`da Azerbaycan`ın büyük şehirlerinden biri olmuş Gence şehirciği günümüz Gence şehrinin kuzey-doğusunda bulunmuştur. Genceçay nehri boyunca uzayan şehrin, nehrin sol kısmında bulunan kale duvarları hendeklerle çevrili olmuş ve bu şekilde güvenlik önlemleri artırılmıştır. Söz konusu savunma kurgusu plan açısından karmaşık bir yapıya sahip çokköşeli özellik taşımaktadır (Gence şehrinin tarihi, 2004, s. 84-84). Şehrin sol sahilinde yerleşen kısmına üç büyük köprüyle birleşmiş sağ sahil kısmında savunma duvarlarının üç sırasının kalıntıları bulunmuştur. Bu duvarlar kentin düzenli olarak geliştiğini göstermektedir. Kentin iç kısımları “içkale”, yani istihkam olarak kullanılmıştır (Buniyadov, 1965, s.122).

Tarihi-edebi bulgular Orta Çağ`da Berde şehrinin mimari yapısının kare olduğunu göstermektedir. Şehrin çevresi çok büyük arazilere yayılmış meyve sebze bahçeleri ve tarlalarla çevrili olmuştur. Berde`deki mimari yapılar içinde ticari amaçlı kullanılmış pazarlar, hanlar, hamamlar, camiler ve zenginlere ait evler bulunmuştur (Azerbaycan tarihi, 2007, s. 233). İncelenen dönemde yaşamış yazarlar söz konusu kapalı pazarları ve hamamları özellikle belirtmektedirler. Berde şehri söz konusu dönemde özellikle bu tür mimari yapılarla ün kazanmıştır. Kentin içkale kısmında hazine, şehrin valisinin sarayı ve cami bulunmuştur. Bu mimari yapılar, ahşap ve kireç kullanılmakla pişirilmiş kerpiçlerle inşa edilmiştir. Orta Çağ yazarları Berde`nin ihtişamını dikkate alarak, bu şehri “Azerbaycan`ın Bağdat`ı” olarak adlandırmışlardır (Buniyadov, 1960, s. 192).

İncelenen dönemin inşaat tenkiğinin gelişim düzeyini gösteren, şimdiye kadar ulaşılmış çok az bulguların arasında günümüz Berde şehrinin birkaç kilometre uzaklığında bulunan Terter nehrinin üzerine inşa edilmiş köprünün kalıntılarını incelemek gerekmektedir. Burada 15 köprü viyadüğü ve büyük nehir taşları kullanılarak yapılmış güçlü sahil temelleri günümüze kadar ulaşmıştır. Köprünün genişliği dört, toplam uzunluğu ise 129 metredir (Altman, 1991, s. 75). Hudaferin geçidi üzerinde yapılmış büyük köprülerden birinin inşası VII. yüzyıla (635 yılı) rastlamaktadır. Söz

konusu köprü Bekir İbn Abdullah'ın mimari planı ve kendisinin gözetiminde inşa edilmiştir (Hemdallah Gezvinî'nin bilgisi) (Azerbaycan tarihi, 2007, s. 234).

Azerbaycan'da bulunan hanlarla ilgili de bilgiler bulunmaktadır. Söz konusu kervansarayların büyük çoğunluğu restore edilmiş mimari yapılardır ve Azerbaycan'dan geçen uluslararası transit ticaret yollarının güzergahında yapılmışlardır.

Kalıntıları günümüze kadar ulaşmış kaleler içinde Nahçıvan'da bulunan Elince kalesi önemli bir yere sahiptir. Elince kalesi çevre üzerinde hakim olan sert kayalık bir dağın üzerinde inşa edilmiştir. Bu kalenin istihkamları birkaç sıra halinde yapılmış, kendine has ateş mevkileri ve kulelere sahip olmuştur. Kalenin duvarları büyük ve iyi yontulmuş taşlardan inşa edilmiştir. Kalenin su teçhizat sistemi özellikle dikkati çekmektedir. Yağmur sularını, nemli havayı kendinde toplayan kanallar aracılığıyla gölgede bulunan havuzlarda birikmiştir. Söz konusu havuzlar ve kanallar kayalık bölgelerde oluşturulmuştur. Kendine has mimarisi ve özellikleriyle Elince kalesi Azerbaycan'ın alınmaz kalelerinden biri olmuştur. Nitekim, Timur'un oğlu Miranşah on dört yıl kuşatma altında tutmasına rağmen, Elince kalesinin direnişini kıramamıştır (İsayev, 2008, s. 137-138).

İncelenen dönemde Azerbaycan'daki Hristiyanlara ait pek çok yapının da varlığı bilinmektedir. Örneğin, Açoğlan nehri kıyısında inşa edilmiş Amaras Kilisesi özellikle dikkati çekmektedir. Amaros Kilisesi'nin IX. yüzyılda inşa edildiği tahmin edilmektedir. Manastır kompleksi bazilika, yeraltı bölümü, konut ve çiftlik binaları ve bir taş kale duvarından oluşmaktadır. Plan olarak tapınak dikdörtgen biçimindedir (14x23 metre) (Azerbaycan tarihi, 2007, s. 234). Tapınağın içi, ikişerli olarak yerleştirilmiş desenli dört sütunla üç bölüme ayrılmıştır. Tapınağın içindeki orta bölüm geniş olup, doğu tarafında yarım kubbe ile örtülü hafif yükseltilmiş sunak ekseni ile son bulmaktadır. Orta bölüm daha yüksek olup, üzeri bir kemerle örtülmüştür. Tapınağın içindeki iki yan bölüm dar, küçük odalarda son bulur ve silindirik kemerlerle örtülüdür (Gence şehrinin tarihi, 2004, s. 89).

Tapınağın önü iyi cilalanmış taş bloklarla kaplıdır. Anıtın çatısı beşiklidir. Tapınağın batı kısmında çadır örtülü ve altı sütunlu küçük bir çan kulesi bulunmaktadır. Giriş kapısı batı duvarına yapılmıştır. Kuzey kemerin üzerine bir haç oyulmuştur. Tapınağın ekseni altında bir kemerle kaplı bir yeraltı "tapınak" binası (2x4 metre) vardır (Altman, 1991, s. 74). Her iki tarafta bulunan taş basamaklarla yer altı tapınağına inilmektedir. Doğu duvarında bir kapı açıklığı bulunmaktadır. Kaynaklar, yer altı

tapınağının V. yüzyılda inşa edildiğinden bahseder. Manastır, dikdörtgen planlı, köşeli kuleleri olan bir kale duvarı (57x88 metre) ile çevrilidir. Güney duvarında yarım daire kemerli bir kapı açıklığı bulunmaktadır. Manastırın avlusu iki kısma ayrılmıştır. Birinci kısımda (13x44 metre) çiftlik binaları ve ahırlar yer almaktadır. İkinci avluda (44x55 metre) bir tapınak ve çevresinde konutlar yer almaktadır. Konut ve çiftlik binaları tamamen kale duvarına bitişiktir (Aliyev, 1980, s. 219). Dolayısıyla bu binaların çatıları, yan kulelerin yanındaki basamaklardan duvarlara ve kulelere tırmanmayı, çevreyi gözlemlemeyi ve atış mevzileri yardımıyla savunmayı mümkün kılmıştır. Konut ve çiftlik binaları iyi yontulmuş taşlardan yapılmıştır.

Bazilikal tipte tapınak yapılarının incelenmesi, erken Orta Çağ Azerbaycan topraklarındaki Hristiyan mimari anıtlarının planlarını ve hacim-mekânsal yapılarını karakterize etmek için değerli materyaller sağlar. Laçın bölgesinde Agoğlan ırmağının kıyısında inşa edilen manastır kompleksinin büyük boyutlu tapınağı da bu tür ilginç ibadet mekanlarından biridir. Üç nefli dikdörtgen planlı bazilika oldukça büyük boyutlara sahiptir: 25 metre uzunluğunda ve 12,5 metre genişliğindedir. İki sıra sekiz kare şekilli destek kolonu binanın iç alanını üç bölüme ayırır (Altman, 1991, s. 75).

Ortadaki dört metrelik merkezi nef, iki metrelik dar yan neflerin iki katı büyüklüğündedir. Orta kısmın yüksekliği 17 metre, yan kısımların yüksekliği 11,5 metredir. İbadet mekanının tüm nefleri silindirik kemerlerle örtülmüştür. Bu kemerler iyi yontulmuş ve birbiriyle uyumlu taşlardan yapılmıştır (Djafarzade, 1949, s. 67-68). Binanın üç katlı nefi, daha önce inşa edilmiş olan Gum bazilikasının merkezi bölümünün tekrarı niteliğindedir. Tarihi mekan, uzatılmış orantıları, büyük yarım daire biçimli eksen, bir nef ve ana nefin ve nefin her iki yanında iki dar dikdörtgen hizmet binası – yan nefler – bu tiptedir. Eksenin geniş, yarım daire biçimli, masif nişinin üzerinde üç adet dar kemerli niş yer alır. Bu oluklar tapınağın kompozisyonunun merkezi olduğunu göstermektedir (Gence şehrinin tarihi, 2004, s. 92).

Bazilikanın masif yerel bir taş olan gri bazalttan inşa edilen anıtsal binası, eşsiz güzel dağ arazisinin sert doğal ortamına organik olarak bağlıdır. Binanın düzgün cephe yüzeyleri, üst kısımda birbirinden mesafeli olarak yerleştirilmiş dar pencere girintileri ile kesintiye uğramaktadır. Işık bu deliklerden salonun içine girer. Cephe tarafında salonun tek girişi vardır. Bir daha belirtmek gerekir ki, manastırın dış cephesi kendine has mantık temelinde yapılmıştır. Dış cephe, bazilikal kompozisyonun iç yapısını ortaya koymaktadır (Azerbaycan tarihi, 2007, s. 235).

Gazah bölgesindeki Eskipara köyü yakınlarındaki manastır kompleksi, Azerbaycan`ın erken Orta Çağ mimarisinin ilginç örneklerinden biridir. Bu manastır ormanın içinde, erişilemeyen dağlık bir bölgede yer almaktadır. Kompleks yaklaşık 2,5 hektarlık bir alanı kaplar ve etrafı surlarla çevrilidir. Yüksek bir konumda yer alan ana binalar, kompleksin geri kalanından bir duvarla ayrılmıştır. Bu eşsiz bir iç mekan ve bir konuttur. Külliye'nin duvarları ve kuleleri büyük nehir taşlarından yapılmıştır ve bazı kısımları oldukça iyi korunmuştur (Dostiyev, 2016, s. 105).

Ana bina daha çok dikkat çekmektedir. Manastır plan olarak dikdörtgen biçimlidir. Tarihi yapının günümüze ulaşan parçaları, onun önemli bir mimari eser olduğunu doğrulamaktadır. Bina 24x22x4 cm ölçülerinde iyi pişmiş kare tuğlalardan yapılmıştır. Anıtın mimari detayları kısmen tuğladan (merkezi kemeri örten), kornişler ise yarı bitkisel oyma desenli kesme taşlardan yapılmıştır (Altman, 1991, s. 77).

Binanın mimari yapısında, duvarların tonozla işlenmesi büyük önem taşımaktadır. Bu yöntem ana cephede büyük çıkış kapısına gider. Çıkış kapısı daha geniş ve yüksek bir kemerle süslenmiştir. Kemerlerin yarım daire biçimli olduğu varsayılabilir. Binanın içinde, yan odanın kemer çizgileri açıkça görülmektedir. İç kompleksin, Kafkas Albanyası devletinin hükümdarları olan büyük Mihrani krallarının ikametgahı olduğu varsayılmaktadır. Kafkas Albanyası krallarının kışlık ikametgahı olan Halhal şehrinin lokalize edilmesi bunu doğrulamaktadır. Bu nedenle kompleksin V. yüzyılda oluşturulduğu varsayılmaktadır. Tuğla tekniğinin doğası ve mimari biçimlerin bazı özelliklerine göre ana yapıyı XI. yüzyıla atfetmek mümkündür (Azerbaycan tarihi, 2007, s. 236).

3.2. Selçuklular Döneminde Gence Şehri

Selçuklu seferleri sonucunda bazı şehirlerin yıkılması ve göçebe yaşam tarzının yaygınlaşması Azerbaycan`da şehir hayatının genel olarak gelişmesine engel olmamıştır. Kentlerin yüzölçümündeki artışla birlikte, sosyo-ekonomik yapılarında da bazı değişiklikler yaşanmıştır. Bu dönemde, şehir hayatının merkezi, eski aristokrat mahallelerden, ticaret ve zanaatın olduğu “rabad” olarak isimlendirilen gecekondu benzeri kısımlara doğru bir şekilde kaymıştır. Böylece, şehirlerin görünümü biraz değişmiş, ancak güçlü ve yüksek duvarlarla çevrili iç çember – iç kale hala şehrin en müstahkem yerini oluşturmuştur. Şehrin ve vilayetin sahibi olan valinin (veya onu temsil eden şehir yönetiminin başı olan emirin), en yakınlarının, askeri garnizonun yanı

sıra hazine ve zindan burada bulunmuştur. İlçeyi oluşturan eski kasabalar iç kale çevresinde toplanmıştır. İlçe kompleksi genellikle bir duvarla çevrilmiş ve şehrin bir tür iç kısmını oluşturmuştur. İç kalenin yanı sıra başlıca kamu ve kültür binaları, büyük çarşılar, yaşlı evleri, camiler, hamamlar, kervansaraylar da kentlerin olmazsa olmazıydı (Azerbaycan Tarihi, 2007, s. 334).

Şehrin iş ve sosyal hayatı genellikle şehrin merkezi kısmına toplanmıştı. Çevresi “ehl-i suk” (pazar insanı) denilen esnaf ve tüccarların çoğunun yaşadığı “rabad” bölgesi ile çevriliydi. Önemli ve büyük şehirlerin rabadlarında savunma yapıları mevcuttu. Kuleli kale duvarları ile çevriliydi ve dış duvar boyunca suyla dolu bir hendek bulunmaktaydı; kentin ana kapısı yakınında bu hendek üzerine bir köprü inşa edilmişti (Ganiyev, 2019, s. 96).

Şehrin dış kısımları, kırsal nüfusun giderek artması sonucunda büyümekteydi. Bu bölgedeki evler çoğunlukla şehre giden ana yollar boyunca yer almaktaydı. Bu nedenle, şehrin zanaatkarlıkla uğraşan nüfusunun yaşadığı bölgeler bazen birkaç kilometre uzanmaktaydı. Örneğin, Beylagan`ın rabadı şehrin yaklaşık 2,5 km batısında arkeolojik kazılar sırasında bulunan Mil-Minare şehrine kadar uzanmaktaydı (Mil-Minare şehri. 2018, s. 4). Tehlike anında çevredeki halk da hayvanları ve eşyalarıyla rabada sığınmıştı. Bütün bunlar – iç kale, şehristan ve rabad ile tek bir organizma oluşturan kırsal bölge “feodal şehir” kavramıyla tanımlanan bir bütün oluşturmuşlardı (Ganiyev, 2019, s. 96).

XI-XII. yüzyıllarda, hemen hemen tüm Azerbaycan şehirleri, bazıları (örneğin Bakü Kalesi) bugüne kadar ulaşmış bir savunma sistemine sahiplerdi. Bu tür yapılar taştan, ham ve pişmiş tuğladan yapılmıştır. Beylagan`ın kale duvarlarının kalınlığı ortalama 6 m, Gence`ninki ise ortalama 2 m`dir. Kale duvarlarının yüksekliği 6-10 m ile 15 m arasında değişmiştir. Bu duvarların üzerine belirli bir mesafede dikdörtgen, dairesel ve yarım daire kuleler yapılmıştır. XI. ve XII. yüzyıllarda yarım daire biçimli kuleler daha yaygın kullanılmıştır. Surların birkaç giriş kapısı bulunmuştur. Demir veya demir takviyeli ahşaptan yapılan bu kapılar kapı kulesiyle korunmuştur (Bunyadov ve Yusifov, 2007, s. 333).

Şehirlerin su temini daha çok buldukları yere ve doğal koşullara bağlıydı. Dağlarda ve eteklerinde su, yakındaki nehirlerden ve kaynaklardan hendekler, yeraltı kanalları veya çömlek boruları yoluyla getirilmiştir. Sular, Kura ve Aras nehirlerinden başlayarak sulama kanallarından ovalara ulaştırılmıştır. Sulama kanallarından uzak

şehirlere ise açılan kuyular-kehrişler kullanılmıştır. Örneğin, böyle bir su temin sistemi Bakü`de de yaygın bulunmuştur. Bu şehrin eski kesiminde hala bu tür kuyular günümüze kadar ulaşmıştır. Aynı zamanda Gence`de de su kuyuları kullanılmıştır. Bununla birlikte, Orta Çağ Azerbaycan şehirlerinde en gelişmiş, tipik ve yaygın su temini türü, toprak borulardan ve oymalı dikdörtgen taşlardan yapılmış su borularıydı. Bu tür su boru hatları, Gence ve Gabala, Beylagan, Bakü, Tebriz ve Gülistan kaleleri (şamahi yakınında) ve Gümüşlü dahil olmak üzere Azerbaycan`ın hemen hemen tüm feodal şehir ve kalelerinde bulunmuştur (Azerbaycan Tarihi, 2007, s. 348-349).

Av olarak isimlendirilen yeraltı suyu rezervleri şehirlerin, kalelerin ve diğer yerleşim yerlerinin su temininin yanı sıra, ticaret yollarının ve bu yolların üzerinde bulunan hanların su gereksinimi için de karakteristikti. Bazı şehirlerde yağmur suyu da kullanılmıştır. Örneğin Mesud İbn Namdar`a göre, Beylagan surlarının dışına yağmur sularını depolamak için havuzlar kazılmıştır (Nuriyeva, 2015, s. 76).

Bu dönemin büyük şehirlerinde on binlerce insan yaşamıştır. Araştırmalar Beylagan, Nahçıvan, şamahi ve Tebriz`in her birinin en az 100 bin nüfusa sahip olduğunu göstermektedir. Bu kadar büyük nüfusa sahip şehirlerin Azerbaycan`ın ekonomik hayatında, uluslararası ve yerel ticarete konumu son derece etkili olmuştur (Ganiyev, 2019, s. 97).

Ekonomik ve sosyal duruma göre, Azerbaycan`ın kentsel nüfusu: zanaatkarlar, tüccarlar, toprak sahipleri (feodal beyler), din adamları, kent yoksulları ve hiçbir zümreye dahil olmayanlar şeklinde sıralanan gruplara ayrılmıştı. Kent nüfusunun ana kısmını, doğrudan maddi malların üreticisi olan zanaatkârlar oluşturuyordu (Bunyadov, 2007, s. 178). şehrin ve sakinlerinin siyasi, ekonomik ve dini hayatı, yönetimi, şehirde yaşayan ve hakimi olan büyük feodal beylerin, yüksek memurların, büyük atölye sahiplerinin, tüccarların ve din adamlarının elindeydi.

Kasaba halkının etnik yapısı da karmaşıktı. Nüfusun büyük kısmı Türkçe konuşan insanlardı, ayrıca, eski Albanların soyundan gelenler, Farsça konuşanlar, Araplar, Yahudiler ve diğer dillerde konuşan insanlar da yaşamaktaydı. Genel olarak, XI-XII. yüzyıllarda, feodal Avrupa`nın şehir merkezlerinden daha müreffeh, daha temiz ve daha büyük olan Azerbaycan şehirleri, birçok açıdan Ortadoğu`nun en ünlü şehirleri arasında bulunmaktaydı (Azerbaycan Tarihi, 2007, s. 348).

XII. yüzyılın sonları, XIII. yüzyılların başında Azerbaycan`da yaklaşık 70 farklı şehir mevcuttu. Toplam şehir sayısı IX-X. yüzyıllara göre önemli ölçüde azalmış olsa

da bu, şehir yaşamının gerilemesi olarak yorumlanmamalıdır. Aksine, şehirler yeni, daha yüksek bir gelişme düzeyine ulaşmıştır. Aynı zamanda, şehirlerin nüfus açısından büyüme süreci, niteliksel gelişimine, üretimin gelişmesine yol açmıştır. Böylece zanaat ve ticaretin kent ekonomisindeki payı artmış, emek verimliliği yükselmiş, kent ekonomisinin iç ve dış pazarlarla ilişkisi genişlemiştir (Nuriyeva, 2015, s. 77).

Gence, Tebriz, Nahçıvan, Marağa, Erdebil, Derbent, Şamahı, Bakü ve Beylagan bu dönemin önemli ticaret ve sanat merkezleri konumuna sahip olmuşlardır (Azerbaycan Tarihi, 2007, s. 350).

Gence, Şeddadiler devletinin başkenti olduktan sonra, Azerbaycan Selçuklu emirlerinin ve Atabeylerin ikametgahı konumunu elde etmiştir. Şeddadiler döneminde Gence çevresinde güçlü kale duvarları inşa edilmiştir. Gence'nin savunma sisteminin her zaman güçlü olduğunu, eski Gence Kalesi'nin yapımından anlamak mümkündür. 1122 yılında Gence'de yaşanan deprem, Gence'yi yerle bir etmiştir. Depremden bir süre sonra Gence kalesinin duvarları yeniden restore edilmiştir. Gence şehir kalesi, XII. yüzyılda Gence Nehri'nin geçtiği iki dışbükey bölümden oluşmuştur (Azerbaycan Tarihi, 2007, s. 400).

XI-XII. yüzyıllarda Şirvanşahlar devletinin büyümüş ve gelişmiş birçok kentinin savunma yapıları yeniden inşa edilmiştir. 1045 yılında Şirvanşah Kubad (1043-1049) Şamahı'da kesme taştan güçlü kale duvarları inşa ettirmiş ve demir kapılar döktürmüştür. Bu dönemde Şamahı kalesinde Şirvanşahların yeni bir saray kompleksi inşa edilmiştir. Şamahı'nın ikinci kalesi Gülistan kalesidir (Ganiyev, 2019, s. 98).

XI. yüzyılda Bakü, Şirvanşahlar devletinin başkentiydi. Bakü'nün kale duvarları III. Manücehr (1120-1160) tarafından yaptırılmıştır. 1230 yılında tamamlanan Bayıl Kalesi, Bakü Körfezi'ndeki küçük bir adaya uzanmakta ve kale limanının o dönemde Bakü'nün savunma sistemindeki rolü Şamahı'daki Gülistan Kalesi'ni andırmaktaydı (Azerbaycan Tarihi, 2007, s. 400).

Azerbaycan Atabeylerinin başkentlerinden biri olan Nahçıvan'da XII-XIII. yüzyıllarda şehir planlama süreci genişlemiştir. Nahçıvan, Atabeylerin yönetim merkeziydi. Atabeyler mimari külliyesi, Nahçıvan'ın uluslararası öneme sahip büyük bir şehir haline geldiği XII. yüzyılın ikinci yarısında kurulmuştur. Araz yönünde ve taş duvarlı sağlam bir kale içinde inşa edilen bu büyük külliye, Şah'ın sarayı, devlet köşkü (hükümet binası), cami, medrese, türbe, meskenler ve diğer tali binaları içermiştir (Bünyadov ve Yusifov, 2007, s. 333).

Atabeyler külliyesinin ana yapılarından biri cami ve Mumine Hatun Türbesi olmuştur. Bu külliye sadece Mumine Hatun Türbesi günümüze kadar ulaşmıştır (Nuriyeva, 2015, s. 78).

Bir bütün olarak baktığımızda, XI. yüzyılın sonu itibariyle Azerbaycan`da kent yaşamının düzeyi, tüm Orta Çağ tarihinin en yüksek aşamasına ulaşmıştır. Kent nüfusunun kırsal nüfusa göre oranına yönelik karşılaştırmalı verilerde, bu oranın söz konusu yüzyıllarda Batı ülkelerinden çok daha yüksek olduğunu, yaklaşık %30-40 düzeyine ulaştığını göstermektedir (Bünyadov ve Yusifov, 2007, s. 334).

3.3. İldenizler Döneminde Gence`nin Mimarisi

Bu dönemin çoğu şehirlerinin zanaat dalları içinde tekstil sektörü önemli bir yere sahipti. Bunun için en önemli hammadde ipek, yün ve sadece Azerbaycan`da değil, komşu ülkelerde de keten ve pamuktu. Ketencilik ve keten tekstili sadece Derbend`e komşu illerde mevcuttu. Döneme ait kaynaklarda Beylagan, Hoy ve Gence`nin pamuk kumaşlarının yanı sıra, pamuk üretimi hakkında da bilgiler bulunmaktadır. XI-XII. yüzyıllarda Berde vilayeti tüm Yakın ve Orta Doğu`da tekstil için en önemli hammadde kaynaklarından biri olan ham ipek üretiminde en önemli bölge konumunda olmuştur. Berde dışında, Beylagan, Tebriz, Gence, Şabran ve diğer bazı vilayet ve bölgelerde ham ipek üretimi yaygındı. Zekeriye el-Gezvini, Gence`de Moğol istilasası öncesi ham ipek üretimini şu şekilde anlatmıştır: *“Kentin içinde bir ark bulunmakta, bu arka iki yönden ulaşılmaktadır, birincisi, Babü`l-Makbere (Mezarlık Kapısı) yönünden, diğeri ise Babül–Berde (Berde Kapısı) yönünden. Şehir halkı, Babü`l-Makbere yakınlığında arktan su çekerek ipek üretimi ile uğraşırlar, bundan sonra söz konusu ipeğin fiyatı Babü`l - Berde yakınlığındaki suda yıkanmış ipekten daha değerli olur”* (Azerbaycan tarihi, 2007, s. 340).

İncelenen dönemde Azerbaycan`da yün, kumaş ve halı üretimi de yeteri düzeyde hammadde potansiyeline sahipti. Hammadenin bolluğu ve ucuz olması şehirlerde ipek, pamuk ve yün kumaşların üretimini, aynı zamanda bu kumaşların üretimine dâhil olan diğer zanaat alanlarının gelişimine katkı sağlamaktaydı. Tebriz, Gence, Nahçıvan, Merağa, Hoy, Beylegan, Erdebil ve Şamahı gibi şehirler sadece Azerbaycan çapında değil, tüm Orta Doğu`da önemli tekstil merkezleri olarak kabul edilmekteydi. Gence`de pamuk kumaşların yanı sıra, atlas, zerhare gibi pahalı ipek kumaşlar da üretilmekteydi. Gence`de hayvan kürklerinden üretilen erkek başlıklarına “el-Genci” ve “el-kutni”

(pamuk) denmekteydi ve bu ürünlerin içte ve dışta pekçok alıcısı bulunmaktaydı (Ganiyev, 2019, s. 99).

XII. yüzyılda Gence, Müslüman Doğu'nun en ünlü ticaret ve zanaat şehirleri sırasında bulunmaktaydı. Gence'de üretilen silahlar zerafeti ve kalitesiyle seçilmiştir. Nitekim, burada en çok satan ürünler sırasında silahlar önde gelmekteydi. Gence halkı her zaman silah taşımış, cesur savaşçılar ve yetenekli okçular olarak ün kazanmıştır (Mammadov, 2014, s. 92).

İncelenen dönemde Gence'de pekçok zanaat dalları gelişmiştir. Şehrin ihtiyacı olan zanaat ürünlerinin büyük çoğunluğu şehrin zanaatkârları tarafından hazırlanmaktaydı. Zanaatkârlar, dünyanın hemen hemen tüm şehirlerinde olduğu gibi, Gence'de de mesleklerinin adını taşıyan mahallelerde (örneğin kuyumcular mahallesi, çömlekçiler mahallesi vb.) toplanmışlardı (<http://tarixinstitutu.az/page/101/ganja>).

Gence'de ipekböceği beslemesi de yaygındı. Gence, çevre bölgelerle birlikte, Azerbaycan'ın en büyük ipek üretim merkezlerinden biriydi. Buradan diğer ülkelere satan, ham ipek, altın iplik ve ipek kumaşlar, "el Gence" adı verilen özel giysiler ihraç edilmiştir. Gence pazarı her zaman çok kalabalık olmuştur. Çevre köylerden insanlar meyve, sebze, sığır, koyun vs. toplumun ihtiyaç duyduğu ürünlerini getirip satmışlardır. Azerbaycan'ın diğer bölgelerinden tüccarlar buraya mal alıp satmak için gelmişlerdir (Altman, 1949, s. 67).

Belirtmek gerekir ki, kuzey ile güneyin, doğu ile batının kavşağında bulunan Azerbaycan toprakları bir dizi yabancı saldırılara maruz kalmış, bu tür saldırılarda Gence şehri de en fazla zarar görmüş ve yıkılmış şehirlerden biri olmuştur. 1221'de Gence, Moğollar tarafından saldırıya uğramıştır. Ancak şehrin valisi haraç vererek şehri yıkımdan kurtarmıştır. 1225'te Harezmsah Celaleddin'in Azerbaycan'a yürüyüşü sırasında, şehrin valisi, Celaleddin'in şehri talan etmesini bir kez daha önlemiştir. 1231 yılında, Celaleddin'in izlediği politikaya karşı Usta Bender önderliğinde şehir halkının şiddetli bir isyanı yaşanmıştır. Fakat Celaleddin askeri taktikler kullanarak ayaklanmayı acımasızca bastırmıştır. Azerbaycan'ın ikinci Moğol istilası sırasında Gence, ülkenin diğer şehirleri gibi ciddi bir direniş göstermiştir. 1235'te Moğollar şehri ele geçirmiş ve tamamen yok etmiştir (<http://tarixinstitutu.az/page/101/ganja>).

XIV. yüzyılda Celayirliler'in bir parçası olan Gence şehri, XV. yüzyılın başlarında ise Azerbaycan'ın Karakoyunlu devleti valisi Emir Karaman ve halefleri tarafından yönetilmiştir. Akkoyunlular döneminde (1468-1501) Gence bölgesi

Ziyadoğlu Kaçar emirlerinin egemenliğinde bulunmuştur. Azerbaycan, Safevi devletinin kurulmasından sonra da Gence Kaçar kavimlerinden Ziyadoğlu hanedanının idaresinde bulunmuş ve Karabağ beyliğinin merkezi olmuştur. Tahmasib`in saltanatı sırasında, Gence Hanı Şahverdi Ziyadoğlu da bir Kaçar`dı. 1804 yılında Gence`nin Çarlık Rusyası tarafından işgaline kadar bölgenin yönetimi Ziyadoğulları`nın elinde bulunmuştur (Azerbaycan tarihi, 2007, s. 322).

Gence`deki kazılar, kentin kale duvarlarının, setlerinin ve köprülerinin yüksek mimari örnekler olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Gence ustaları, arkeolojik literatürde “Gence taş işçiliği” olarak bilinen özel bir taş işçiliği üslubu kullanmışlardır. Bu tür duvarcılıkta, taş sıralarının yerini, yapıya özel bir çekicilik kazandıran sıra sıra pişmiş tuğlalar almıştır. Kentlerde çeşitli inşaat malzemeleri (mühür, ham ve pişmiş tuğla, nehir taşı, kalker vb.) ve duvarcılık yaygın olarak kullanılmıştır (Altman, 1949, s. 66).

Gence ve Bakü`de keşfedilen Kehriz su hatları da yüksek mühendislik işçiliğinin örnekleridir. Orta Çağ ustaları, su kanallarını ve su borularını kontrol etmek, hasar gördüklerinde onarmak ve su yolu tıkanığında temizlemek için özel burgulu kuyular (Gence, Gazah, Bakü, Beylagan) veya tüneller içeren özel borular kullanmışlardır (Allahverdiyeva, 2022).

Bu dönemde Gence`de demircilik çok gelişmiş bir zanaat dalıydı. Demircilik sanatına bir örnek, şu anda Gürcistan`daki Gelati Manastırı`nda bulunan Gence Kapısı`dır. Söz konusu kapılar, 1063 yılında yerli demirci İbrahim Osmanoğlu tarafından yapılmıştır (Oruclu, 2012, s. 349).

XI-XII. yüzyıllarda ham ipek üretimi ve ipek kumaşların dokunması başta Berde şehri olmakla, Azerbaycan`ın birkaç kentinde – Beylagan`da, Tebriz`de, Gence`de, Şabran`da yaygındı. Artık XII. yüzyılda ham ipek üretiminin merkezi Aran`dan Şirvan`a geçmiştir (Mammadov, 2011, s. 129).

XII-XIII. yüzyılların başında çömlekçilikte en büyük teknik başarılarından biri, su borularının, fayans ve dekoratif tuğlaların, kil çitlerin vb. üretimine ve kullanımına başlanmasıydı. Bu dönemde özellikle çanak çömlek üretiminde çömlekçilerin ustalığı daha belirgin hale gelmiştir (Oruclu, 2012, s. 350).

SONUÇ

Gence görüleceği üzere toplum-devlet-şehir yapılanmasıyla eski bir medeniyet merkezi olarak Türk hâkimiyet devresinde Türk medeniyetinin kurulduğu önemli bir merkez olmuştur. Türklerin İslâm'a girmesinden sonraki dönemde Azerbaycan'da Hazarlar gibi eski devirlerden beri süren Türk hakimiyeti ve medeniyeti kendisini sürdürmüştür. Türkler medeniyetçi bir toplum olarak Azerbaycan'da medeniyetin dış yönü olan toplum-devlet-şehir yapılanmasını başarıyla gerçekleştirdikleri gibi iç yapısını gösteren kültürel değerler, sanat, mimari gibi alanlarda da bu topraklarda güçlü bir umran kurmuşlardır.

Gence, Azerbaycan'ın en eski yerleşim alanlarından biridir. Bazı kaynaklara göre tarihi 4000 yıl öncesine kadar bu şehir, Tarihi İpek Yolunun üzerinde yerleştiği için her zaman bölgenin en gelişmiş, en hareketli şehirlerinden biri olmuştur. Kuzey-güney ve doğu-batı ulaşım hatlarının kavşağında bulunması nedeniyle de sürekli istila tehlikesi ile karşı karşıya kalan Gence şehri, XII. yüzyılda da bu tehlikeden kurtulamamıştır.

İncelenen dönemde farklı devletlerin yönetimi altına giren Gence, dünyanın yaşadığı en büyük felaketlerden biri olan Moğol istilası zamanı büyük yıkım yaşamıştır. Bundan önce ise defalarca Gürcülerin baskınına uğrayan Gence, her defasında bu yıkımların izlerini üzerinden çabuk atmış ve yeniden eski namına ulaşmıştır. Gürcülerin baskınlarının devam ettiği yıllarda kısa aralıklarla Gence ve civarına büyük felaket getiren iki deprem olayı, şehrin tam yıkımına neden olmuş ve başka bir arazide şimdiki Gence şehrinin temelleri atılmıştır. Bu depremler aynı zamanda halkın büyük çoğunluğunun helak olmasına neden olmuş ve bazı kaynaklara göre 150-250 bin civarında insan hayatını kaybetmiştir. Bu tür yıkımları fırsat bilen komşu Gürcü Krallığı'nın başlattığı yürüyüşler, yağma ve talanlar, sağ kalan halkın esir alınması, şehrin siyasi ve sosyo-kültürel yaşantısına büyük darbe vurmuştur.

Gence'nin coğrafi konumu ve iklimi, tarım ve hayvancılığın gelişimi için elverişli olanak sağlamıştır. Ayrıca, ipek yolu üzerinde bulunması ticaretin ve zanaatın gelişmesine tesir etmiştir. XI-XII. yüzyıllarda hemen hemen tüm Azerbaycan şehirleri, bu gün de bazı yerlerde kalıntıları bulunan savunma sistemine sahip olmuşlardır. Bu tür savunma hatları taştan, pişmemiş ve pişmemiş kerpiçten yapılmıştır.

Gence'de su kuyuları ve kanallar yapılmış, şehrin surları su kanalı ile korunmuştur. Özellikle, demir ve metal işlemeciliği, çömlekçilik, ipekçilik önemli zanaat dalları olarak gelişmiştir.

Gence söz konusu dönemde Azerbaycan tarihinin en ünlü şairlerini yetirmiştir. Türk dünyasının en büyük şairlerinden biri Nizami Gencevi bu dönemde Gence'de yaşamıştır. Nizami Gencevi dışında çok sayıda şair ve filozof da Gence'de yaşamış ve eserler yazmışlardır.

Nizami Gencevi dışında, Ebül-üla Gencevi, Givami Gencevi, Mehseti Gencevi ve Alban-Hristiyan kültürünün temsilcileri olan David Alavik, Mkitar Goş ve Kirakos Genceli gibi isimler de ön plana çıkmaktadırlar.

Gence'de farklı zanaat alanları ile, sanat dalları da gelişmiştir. Yazarı belli olmayan "*Acaib ed-Dünya*" adlı eserde müellif, Gence'yi zengin ve gelişmiş şehir olarak kaydetmiştir. Eserde şehrin yüksek ve dayanıklı kale surları ile ilgili de bilgiler bulunmaktadır. Hızla gelişen Gence'de X-XI. yüzyıllarda surlar, türbeler, kale duvarları, hanlar, medreseler, pazar yerleri ve sair yerler inşa edilmiştir.

Genel olarak X-XI. yüzyıllarda Gence şehri güçlü savunma kurgusuna, alınmaz kale duvarlarına sahip bir kent görünümüne sahip olmuştur. Zekeriye el-Gezvini'nin ifade ettiği gibi, Müslüman dünyasının en son sınır karakolu konumuna sahip olan Gence şehri kendi istihkamları ve halkının cesareti ile her zaman güven vermiştir.

Gence'de Azerbaycanlı düşünürler de "Müslüman rönesansı"nın yaşanması için çok çaba harcamışlardır. Bu bakımdan Gence pek çok edebi mahsülün üretilip Türk dünyasına ve insanlığa yayıldığı bir şehir olmuştur. Azerbaycan'da Selçuklu yönetiminin mevcut olduğu dönemde ülkede bilim ve kültür alanında ciddi ilerlemelerin yaşandığını kanıtlayan çok sayıda delil bulunmaktadır. Şirvanşahlar, Saciler, Salariler, Revvadiler ve Şeddadiler hanedanlarından olan Azerbaycan hükümdarları bilimin, eğitimin gelişimine önem vermiş, dönemin ileri gelen insanlarını saraya davet etmişlerdir. Azerbaycan'ın tüm doğuda ün salmış Gence, Berde, Marağa, Şamahı, Derbend, Tebriz, Erdebil gibi şehirlerinde medreseler açılmıştır.

IX-XI. yüzyıllarda Azerbaycan'da eyalet ve eyalet merkezleri olan çok sayıda büyük şehir bulunmaktaydı. Berde, Şamahı, Bakü, Gence, Nahçıvan, Tebriz, Erdebil, Merağa gibi şehirler zanaat, ticaret ve kültür merkezleriydi. Şamahı, Gence, Nahçıvan, Tebriz, Erdebil ve Merağa feodal devletlerin başkentleriydi. Söz konusu dönemde var olan pek çok şehir ve kale, tarihi olaylar sonucunda yıkılmış ve günümüze ulaşamamıştır. Şabran, Muskat, Şirvan, Beylagan, Mugan, Şiz ve diğer şehirlerin yanı sıra Gülistan, Girdman, Hunan, Mehyariyya, Malug ve diğer kaleler yıkılmıştır.

IX-XI. yüzyıllarda Azerbaycan`da zanaatkarlık da oldukça gelişmişti. Zanaatların gelişmesi şehirlerin ve ticaret pazarlarının genişlemesine yol açmıştır. Bazı şehirlerde dokumacılık, bazılarında ise çömlekçilik gelişmişti. Dokumacılık Berde, Gence, Tebriz`de, çömlekçilik ise Gebele`de gelişmiştir. Berde ve Gürsara`da dünya standartlarında ticaret pazarları kurulmuştu. Boya, balık, kuru meyveler, halılar ve diğer el sanatları Azerbaycan`dan birçok ülkeye ihraç edilmiştir. Büyük kervan ticaret yollarının Azerbaycan topraklarından geçmesi ticaretin ve şehirlerin gelişmesini etkilemiştir.

IX-XI. yüzyıllarda ekonominin kademeli olarak gelişmesi, zanaat ve ticaretin genişlemesi, şehirlerin yükselişi Azerbaycan`da nüfusun kültürel seviyesinin artması, şehirli nüfus ve burada yaşayan kavimler için koşullar oluşturmuştur. Sacilerin iktidara gelmesi Türk dilinin yayılmasına yol açmıştır. Türkçe konuşan kavimler, ülke nüfusunun geri kalanına ulaşmaya başlamıştır. Türk dilleri sistemine dahil olan Azerbaycan dili giderek genişleyerek ortak konuşma dili haline gelmiştir. Gence`de de bu süreç hızla yaşanmıştır.

Ortak pazarların oluşması ve ekonominin ortak karakteri, kabileler arasındaki farklılıkların ortadan kalkmasını mümkün kılmıştır. Ülkenin kuzey ve güney illeri arasındaki ekonomik ilişki ve ortak dil, Azerbaycan halkının oluşum sürecini de beraberinde getirmiştir.

Tarih boyunca Arran ve Azerbaycan coğrafyası birçok halk, topluluk ve devlet tarafından büyük istilalara maruz kalmıştır. Şehirlerin yıkılmasına ve birçok insanın ölümüne yol açan işgal hareketlerinden Gence şehri de etkilenmiştir. Bunun nedeni Gence şehrinin Kafkasya`dan geçen önemli ticaret yollarının üzerinde bulunmasıdır. Coğrafi konumunun bir sonucu olarak Gence şehri, diğer Arran ve Azerbaycan şehirlerine kıyasla sadece Arran ve Azerbaycan`ın değil, Ortadoğu ve Kafkasya`nın da önemli bir ticaret merkezi haline gelmiştir.

Ticaret yollarına hakim olma düşüncesi sonucunda şehir birçok devletin egemenliği altına girmiştir. Şehir aynı zamanda birçok devletin de merkezi olmuştur. Şehir birden fazla Türk toplumuna ev sahipliği yapmıştır. Özellikle Türk göçleri sonucunda Türk nüfusunun kent ve çevresinde yoğunlaşmasına katkı sağlamıştır. Selçuklu yönetimindeki Oğuz Türklerinin bölgeye gelmesiyle bu durum daha da belirginleşmeye başlamıştır.

Gence ve çevresi, Sultan Melikşah döneminde “Türkmen şehri”, Harezmsahlar döneminde ise “Türkmen buluşma yeri” olarak anılmaya başlanmıştır. İlhanlılardan sonra Türkleşme sürecinin tamamlanmasıyla birlikte günümüzde de varlığını sürdüren “Azerbaycan Türkleri” adı ortaya çıkmıştır.

Gence Emiri Fadl (Fadlun), Gence şehrinin kalkınması için büyük çabalar gösterse de, şehri yöneten zayıf yöneticilerin ve kişisel hırsları nedeniyle yanlış kararlar alan valilerin istila hareketleri kaçınılmaz olmuştur. Bunun sonucunda şehir harap olmuştur. Bu olumsuz durumların yanı sıra şehrin önemini kaybetmesine neden olan Gence depremi de şehri tamamen yok etmiş ve kaynaklara göre 230.000 civarında insan hayatını kaybetmiştir. Yıkılan şehrin 5 km uzağında yeni bir şehir inşa edilmiştir. Gence şehri yaşadığı yıkıntılardan sonra eski görkemini yeniden canlandırmayı başarmış ve yapılan imar faaliyetleri sonucunda Arran ve Azerbaycan`ın en önemli şehirlerinden biri haline gelmiştir.

KAYNAKÇA

- Abdullazade, A. (1973). Otnositelno datirovki Şamxorskoy bitvı. “*Matçne*”, (1), s. 14-16. (Абдаладзе А. Относительно датировки Шамхорской битвы, “Мацне”, 1973, №1, с. 14-16.)
- Ağarı, M. (2019). *Kazvinî ve Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd'ı*. İstanbul: Ayışığı Kitapları Yayını, 730 s.
- Ahmedov, F.M. (2007). *Gence`nin tarih yaddaşı*. Gence: Elm Yayınları, 428 s.
- Alekperzade, A. A. (1942). *Nekotorie zametki o nadpisax Hakana*. İzv. AzFAN SSSR. (Tom 6), 248 s. (Алескерзаде А.А. Некоторые заметки о надписях Ханака. “Изв. АзФАН СССР”, 1942, Том 6, 248 с.)
- Alekperzade, A. A. (1948). *İz istorii gosudarstva Şirvanşahov v XIII-XIV vv. İzv. AN Azerb. SSR, seriya obşestv, nauk, (9)*. (Алескерзаде А.А. Из истории государства Ширваншахов в XIII-XIV вв. “Изв. А Н Азерб. ССР, серия обществ, наук”, 1948, № 9).
- Aleskerzade, A. A. (1947). *Nadpisi mavzoleev Yusifa ibn Kusayira i Muminexatun*. Tr. İnta istorii im. A. Bakıxanova. Baku. (Алескерзаде А. Надписи мавзолеев Юсифа ибн Кусайира и Муминехатун. Тр. Инта истории им. А.Бакиханова. Баку, 1947).
- Aliyarlı, S. (2009). *Azerbaycan tarihi (Uzak geçmişten 1870`e kadar)*. Bakü: Çırag Yayınları, 400 s.
- Aliyev, R. (1980). *Azerbaycan VII – XIV yüzyıllarda*. Bakü: Maarif Yayınları, 170 s.
- Aliyeva, N. (2016). *Şeyh es-Selefi ve Azerbaycan*. Bakü: Elm ve Tahsil Yayınları, 376 s.
- Alizade, A. A. (1956). *Sosialno-ekonomiçeskaya i politiçeskaya istoriya Azerbaydjana XIII-XIV vv.* Baku: İzd-vo Akademii Nauk Azerbaydzanskoy SSR, 139 s. (Ализаде, А.А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв. Баку: Izd-vo Akademii nauk Azerbaïdzhanskoï SSR, 1956, 139 с.)
- Al-Kazvini, Z. (1960). *Asar al-Bilad va Axbar al-İbad*. Beyrut. (Ал-Казвини Закариййа. Асар ал-билад ва ахбар ал-ибад. Бейрут, 1960).

- Allahverdiyeva, K.E. (2022). Gence-Gazah iktisadi rayonunda kehrizlerin berpası ve semereliliğinin araştırılması. Yayınlanmamış doktora tezi. Azərbaycan Devlet Aqrar Universiteti, Gence.
- Altman, M.M. (1949). *İstoriçeskiy oçerk goroda Gyandja*. Bakü: İsz-vo AN AzSSR, 114 s. (M. M. Альтман. Исторический очерк города Гянджа. Баку: Изд-во АН АЗССР, 1949, 114 с.).
- An-Nasavi, Ş. M. (1996). *Jizneopisanie sultana Djalal ad-Dina Mankburni*. Perv. s arabsk. i komment Z.M.Buniyatova, Moskova: Vostoçnaya Literatura. (An-Nasavi, Ş. M. Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурни. Перев. с арабск. и коммент. З.М.Буниятова. Москва: Восточная литература. 1996).
- Arkhitektura Azerbaydjana epoxi Nizami*. (1947), Moskova-Baku: Gos. Arkhitekturnoe izd-vo, XVI+444 s. (Архитектура Азербайджана эпохи Низами. Москва-Баку: Гос. архитектурное изд-во, 1947, XVI + 444 с).
- Armyanskie istoçniki o mongolakh. (1962). *İzvleçeniya iz rukopisey XIII-XIV vv.*, Pervod: A. G. Galstyana. Moskova: İzd-vo Vostoçnoy lit-ri, 153 s. (Армянские источники о монголах. Извлечения из рукописей XIII-XIV вв. Перев. А.Г.Галстяна. М.: Изд-во восточной лит-ры, 1962, 153 с.).
- Aşurbeyli, S. (2006a). *Bakü şehrinin tarihi*. Bakü: Avrasya Press Yayınları, 416 s.
- Aşurbeyli, S. (2006b). *Şirvanşahlar devleti*. Bakü, 189 s.
- Aşurbeyli, S. (2008). Şirvanşahlar devleti. *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV, s. 211-213.
- Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi, (1982). Cilt 4, Bakü: Elm Yayınları.
- Azerbaycan Tarihi (III-XIII. yüzyillar)*. (2007). Cilt 2, Bakü: Elm Yayınları, 608 s.
- Azerbaycan Tarihi. (1996). Etd: S. Aliyarlı, Bakü: Azerbaycan Yayınları, 872 s.
- Bakır, A., Şenol, F. (2022). Eski Çağlardan 15. yüzyılın ikinci yarısına kadar Gence şehrinin siyasi tarihi. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 131 (259), s. 253-308.
- Bakıxanov, A. (2010). *Gülüstani-İrem*. Bakü: Azerbaycan İlimler Akademisi Yayını, 153 s.
- Bala, M. (1948). "Gence". *İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 4, İstanbul.

- Bertels Y. E. (1962), *İzbrannie trudi. Nizami i Fizuli*. Moskova: Vostochnaya Literatura, 554 s. (Бертельс Е.Э. Избранные труды. Низами и Физули. Москва: Восточная литература, 1962, 554 с.).
- Beylis, V. M. (1975), *Soçinenie Masuda ibn Namdara kak istoçnik po istorii Arrana i Şirvana naçala XII veka i pamyatnik sredne vekovoy arabskoy lideraturı*. Avtoreferat dokt. diss. Baku. (Бейлис В.М. Сочинение Масуда ибн Намдара как источник по истории Аррана и Ширвана начала XII века и памятник средне вековой арабской литературы. Автореф. докт. дисс, Баку, 1975).
- Bezer, G. Ö. (2004). “Şeddadiler”. *İslam Ansiklopedisi*. Cilt 38, İstanbul: TDV, s.409-411.
- Bosvort, K. E. (1971). *Musulmanskie dinastii*. Moskova: Nauka, 324 s. (Босворт К.Э. Мусульманские династии. Москва: Наука, 1971, 324 с.).
- Buniyatov, D. Z. (1965). *Nekotorie dopolneniya k genealogii şirvanşaxov Kesranidov*. İzv. AN Azerb. SSR, seriya obşestv, nauk, no: 6. (Буниятов З.М. Некоторые дополнения к генеалогии ширваншахов Кесранидов. “Изв. АН Азерб. ССР, серия обществ, наук”, 1965, №6).
- Buniyatov, D. Z. (1965). *Novie materialı o zemletryacenii v Gandje v 1139 g.* DAN Azerb. SSR, Tom XXI, No:1. (Буниятов З.М. Новые материалы о землетрясении в Гяндже в 1139 г. “ДАН Азерб. ССР”, т. XXI, 1965, № 1).
- Buniyatov, D. Z. (1971). *Nekotorie svedeniya Sadr ad-Dina al-Khusayni o Gruzii. Matçne*, (1). (Буниятов З.М. Некоторые сведения Садр ад-Дина ал-Хусайни о Грузии. “Мацне”, 1971, №1).
- Buniyatov, D. Z. (1976). *Materialı iz soçineniy Zalariyi al-Kazvini ob Azerbaydjane. İzv. A N Azerb. SSR, seriya istorii, filosofii i prava*, (3). (Буниятов Д.З. Материалы из сочинений Закарийи ал-Казвини об Азербайджане. “Изв. А Н Азерб. ССР, серия истории, фило софии и права”, 1976, №3).
- Bunoyadov, Z. (2007). *Azerbaycan Atabeyler Devleti (1136-1225)*. Bakü: Doğu-Batı Yayınları, 312 s.
- Bünyadov, T. (1960). *Azerbaycan arkeoloji oçerkleri*. Bakü: Elm Yayınları, 236 s.
- Bünyadov, T. (1986). *Merd kaleler, sert kayalar*. Bakü: Elm Yayınları, 139 s.

- Bünyadov, Z. ve Yusifov, Y. (2007). *Azerbaycan Tarihi*. Bakü: Çırag Yayınları, 720 s.
- Çiftçi, F. (2016). Hamdullah Müstevfi'nin Nüzhetü'l Kulûb Adlı Farsça Eserine Göre Moğollar Devrinde Azerbaycan, Mezopotamya ve Anadolu. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- Defréremy, M. (1927). Mémoire sur la Famille des Sadjides. *Journal Asiatique*, 410, Cl. Huart Saciler mad. Halil Edhem, Dûv-el-i İsi-Uye, İstanbul.
- Djafarzade, İ. M. (1949). İstoriko-arkheologičeskiy oçerk staroy Gyandji. Baku: AN Azerb. SSR, 103 s. (Джафарзаде И.М. Историко-археологический очерк старой Гянджи. Баку: АН Азерб. ССР, 1949, 103 с.).
- Djiddi, G.A. (1967). Krepost Gyulistan. Baku: AN Azerb. SSR, 116 s. (Джидди Г.А. Крепость Гюлистан. Баку: АН Азерб. ССР, 1967, 116 с).
- Dostiyev, T. (2016). *Azerbaycan`ın orta çağ şehirleri (IX–XIII asrın başları)*. Bakü: Elm ve Tahsil, 200 s.
- Efendiyev R. (1960). *Azerbaycan`ın maddi-kültür örnekleri. Elbiseler*. Bakü: Azərneşr Yayınları, 397 s.
- Ganiyev, H. (2019). *Azerbaycan Tarihi (en eski zamanlardan – XXI asrın ilk 10`lu yılları)*. Bakü: Elm ve Tahsil Yayınları, 499 s.
- Gence İmamzade Türbesi. (2012). Ed. Fuad Aliyev, Bakü: Elm ve Tahsil Yayınları.
- Gence şehrinin tarihi*. (2004). Bilimsel kongre kitabı (Eylül-Ekim). Bakü, s. 228-241 .
- Gencevi, N. (2004), *Sırlar Hazinesi*. Bakü: Lider Yayınları, 264 s.
- Gordlevskiy V. A. (1941), Gosudarstvo Seldjukodov Maloy Azii. İzbr. Soç., tom I, Leningrad: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 198 s. (Гордлевский В. А. Государство Сельджукидов Малой Азии. Избр. соч., т. I, Л.: Издательство Академии наук СССР, 1941, 198 с.).
- Goş, M. (2006), *Alban Salnamesi*. Baku: Avrasiya Yayınları, 296 s.
- Guseynov, R. A. (1970). Titulatura i Tamga İldegizidov. *Sov. Tyurkologiya*, (4). (Гусейнов Р.А. Титулатура и тамга Ильдегизидов. “Сов. Тюркология”, 1970, № 4).

- Guseynov, R. A., (1970). İranksie Seldjukidı, İldegizidı i Zakov kazıye. *Palestinskiy sbornik*, (21). (Гусейнов Р.А. Иракские Сельджукиды, Ильдегизиды и Закавказье. Палестинский сборник, вып. 21, 1970).
- Guseynov, R.A. (1966). İstitut atabekov. *Palestinskiy sbornik*, (15), s. 181-196. (Гусейнов Р.А. Институт атабеков. Палестинский сборник, вып. 15, 1966, с. 181-196).
- Guseynov, R.A. (1971). İz istorii denejnogo obraşeniya v Peredney Azii XI-XII vv. *Numizmatika i epigrafika*, Tom 9, s. 103-114. (Гусейнов Р.А. Из истории денежного обращения в Передней Азии XI-XII вв. *Нумизматика и эпиграфика*, Т. IX, 1971, с. 103-114.).
- Guseynzade, A. (1960). İl Khanidskiy firman o nakhiçevanskikh medrese. “*DAN Azerb. SSR*”, 16 (12). (Гусейнзаде А. Ильханидский фирман о Нахичеванских медресе, “ДАН Азерб. ССР”, т. XVI, 1960, № 12).
- Gyuzalyan L. T. (1935). *Persidskaya nadpis Key Sultana Şaddadida v Ani*. Sb. A.N. SSSR akademiku N. Y. Marru. Moskova, 278 s. (Гюзальян Л. Т. Персидская надпись Кей Султана Шаддадида в Ани. Сб. А.Н. СССР академику Н.Я.Марру. Москва, 1935, 278 с.).
- Hasanov, E. (2022). Gence şehrinin tarihi mahalleleri tolerantlık örneği gibi. *Devlet ve Din Dergisi*, 2 (73), s. 14-22.
- Huart, C. (1979). “Sâcîler”, *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, cilt 10, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, s. 16.
- İbn al-Asir. (1963). *Tarikh al-Bakhir fid-Davla al-Atabakiyya*. Kair. (Ибн ал-Асир. Тарих ал-бахир фид-давла ал-атабакийя. Каир, 1963).
- İbn Havgal, (1873). *Kitab el-mesalik ve -el-memalik*. (M. de Quyenin nâşri) - BGA, Leyden.
- İpek, A. (2008). Saraçoğulları. *İslam Ansiklopedisi*, cilt 35, DİA., İstanbul, s. 364-366.
- İsayev, A. (2008). *Gence ve genceliler*. Bakü: Çaşioğlu, 594 s.
- Kalankatuklu, M. (2006). *Albaniya tarihi*. Bakü: Avrasiya Yayınları, 296 s.

- Keleş, N. (2018). Sâcoğullarından sonra Azerbaycan ve Arrân'da yeni bir siyasî aktör: Deyssem B. İbrahim El-Kürdî. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (14), s. 118-145.
- Khamdallah, K. (1913). *Tarikh Guzida*. İzd. E. Brauna. London. (Казвини Хамдаллах. Тарих гузида. Изд. Э.Брауна. Лондон, 1913).
- Kiknadze, R. K. (1966). *Eşe odin gruzinskiy istoçnik po istorii Georgiya*. Laşa. v. Sb.: Gruzuya v epokhu Rustaveli, Tbilisi, 282 s. (Кикнадзе Р.К. Еще один грузинский источник по истории Георгия. Лаша. В сб.: "Грузия в эпоху Руставели". Тбилиси, 1966, 282 с.).
- Kirakos G. (1946). *İstoriya. Perv. s. drevnearmyansk*. T.İ.Ter-Grigoryana. Baku: AX Az. SSR, 302 s. (Киракос. Г. История. Перев. с древнеармянск. Т.И.Тер-Григоряна. Баку: АН Аз. ССР, 1946, 302 с.).
- Kovalevskiy, A. P. (1956). *Kniga Akhmeda ibn Fadlana o ego poteşestvii na Volgu v 921-922 g.*, Kharkov, 347 s. (Ковалевский А.П. Книга Ахмеда ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 г. Харьков, 1956, 347 с.).
- Leviatov, V. İ. (1940). *Keramika staroy Gyandji*. Baku, 328 s. (Левиатов В.И. Керамика старой Гянджи. Баку, 1940, 328 с.).
- Maharramov, İ., Rzayev, R., Guliyev. R. (2010). Azerbaycan devletçilik geleneklerinin berpası ve yeni bağımsız feodal devletlerin oluşumu (IX-XII. yüzyıllar). *Tarih ve Onun Problemleri*, (10).
- Mammadov, A. (2008). *Arkeoloji ve etnografi*. Gence: Elm Yayınları, 226 s.
- Mammadov, A. (2008). *Gence ve onun çevresinin tarihi-arkeoloji tatkiki (en eski çağlardan XIX yüzyıla kadar)*. Gence: Elm Yayınları, 296 s.
- Mammadov, A. (2014). *Kadim Gence (arkeoloji araştırmalar ışığında)*. Bakü: Teknur Yayınları, 176 s.
- Mammadov, E. (2015). *Selçuklar (Ders kitabı)*, Bakü: Mütercim Yayınları, 204 s.
- Mammadov, M. (2022). *Gence Abideleri (Ders kitabı)*, Ankara: İKSAD Yayınları, 231 s.

- Markov, A. (1896). *İnventarnıy kataloq musulmanskix monet*. Sankt-Peterburq, 873 p. (Марков. А. (1896). Инвентарный каталог мусульманских монет. СПб., Санкт-Петербург, 873 с.).
- Mehrəliyev, E. (2000). *Şirvan Elmlər Akademiyası*. Bakü: Çaşioğlu Yayınları.
- Miklukho-Maklay, N. D. (1954). *Geografiçeskoe soçinenie XIII v. na persidskom yazıke*. Uç. zap. İVAN SSSR, tom IX, 199 s. (Миклухо-Маклай Н.Д. Географическое сочинение XIII в. на персидском языке. “Уч. зап. ИВАН СССР”, том IX, 1954, 199 с.).
- Mil-Minare şəhri. *Adalet Gazetesi*, 2018, 18 Eylül, s.4
- Minorski, V. (1953). *Studies in Caucasian history*. London: Cambridge, 196 p.
- Necef, E. (2010). *Selcuklu devletleri ve Atabeyleri tarihi (Oğuzların ortaya çıkışından – XIV. yy. `a kadar)*. Bakü: Kanun Yayınları.
- Necefzade, A. (2019). *Nizami`nin Türklüğü ve Türklüğe bakışı Azərbaycan nizamişinaslığında (Monografi)*. Bakü: Elm ve Təhsil Yayınları, 224 s.
- Nizami Gyandjevi. (1963). *İskendername*. Perv. K. Linskerova, Baku. (Низами Гянджеви. Искендернаме. Перев. К. Липскерова. Баку, 1963).
- Nuriyeva, İ. (2015). *Azərbaycan tarixi*. Bakü: Mütercim Yayınları, 336 s.
- Oruclu, E. (2012). *Gence. Gence Yerdeki Şehir*. Bakı, 107 s.
- Pakhomov, E. A. (1926). *Monetnie kladı Azerbaydjana i Zakavkazya*. Vıp. I, Baku: O-ba Obsled. i İzüçen. Azerbaydjana, 100 p. (E.A.Пахомов. (1926). Монетные клады Азербайджана и Закавказья. Вып. I. Baku: O-ba Obsled. i İzüçen. Azerbaydjana, 100 с.).
- Pakhomov, E. A. (1938). *Monetnie kladı Azerbaydjana i Zakavkazya*. Vıp. II, Baku: AN Az. SSR. Azerbaydjana, 102 p. (Пахомов, E.A. (1938). Монетные клады Азербайджана и Закавказья. Вып. II, Baku: AN Az. SSR, 102 с.).
- Pakhomov, E. A. (1949). *Monetnie kladı Azerbaydjana i Zakavkazya*. Vıp. IV, Baku: AN Az. SSR, 116 p. (E.A.Пахомов. (1949). Монетные клады Азербайджана и Закавказья. Вып. IV. Baku: AN Az. SSR, 116 с.).

- Rzayeva, R. (2019). "Munisname" agiografik menbe gibi. *Şark Araştırmaları*, (1), s.98-106.
- Seferaliyeva, G. (2016). *Azerbaycan`ın tarihi abideleri ve toponimleri*. Bakü, 648 s.
- Sibt inb al-Djauzi. (1907). *Mirat az Zaman fi Tarikh al-Ayan*. VIII.I. İzdanie Djevetta. Çikago. (Сибт ибн ал-Джаузи. Мир`ат аз-заман фи тарих ал-айан, VIII.I. Издание Джеветта. Чикаго, 1907).
- Solmaz, G. (1997). Selçuklular`dan Osmanlılar`a Gence. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Erzurum.
- Süleymanov, N.M. (2020). *Azerbaycan IX-XIII. Yüzyılın başlarında. Metodik vesait*. Bakü: ADPU Yayınları, 60 s.
- Şarifli, M. Kh. (1946). *Otnositelno [imeni] "Eldegez"*. Tr. Azerb. GPI, tom I, Baku. (Шарифли М.Х. Относительно [имени] "Элдегез". Тр. Азерб. ГПИ, т. I. Баку, 1946).
- Şeblikin, İ. P. (1943). *Pamyatniki azerbaydjanskogo zodçestva epokhi Nizami*, Baku. (Щеблыкин И. П. Памятники азербайджанского зодчества эпохи Низами. Баку, 1943).
- Şen, M. E. (2019). Azerbaycan`da Hüküm Sürmüş Bir Türk Devleti: Sâcoğulları (IX-X. Asır). *ATDD*, Sayı 6 (5), s.134-163.
- Şengeliya, N. N. (1968), *Seldjuki i Gruziya v XI v*. Tbilisi. (Шенгелия Н.Н. Сельджуки и Грузия в XI в. Тбилиси, 1968).
- Şerifli, M. (2013). *IX. yüzyılın ikinci yarısı – XI. yüzyılda Azerbaycan feodal devletleri*. Bakü: Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü, 398 s.
- Şükürov, K. (2004), *Azerbaycan Tarihi*. Cilt 1, Bakü: Bakü Üniversitesi Yayınları, 234 s.
- Tarihi Azerbaycan Devletleri*. Bakü: BHIAM Yayını, 2012, 94 s.
- Tarihin Kadim Efsanesi – Gence. *Azadlıg Gazetesi*. 2013. 22 Ocak. s.14.
- Turan, O. (1969). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*. İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu.

- Useynov, M.A. (1963). *İstoriya arkhitekturi Azerbaydjana*. Moskova: Akademiya Nauk Azerbaydjanskoj SSR, 393 s. (Усейнов, М.А. История архитектуры Азербайджана. Москва: Академия наук Азербайджанской ССР, 1963, 393 с.).
- Velihanlı, N. *IX – XII asır Arap coğrafiyasına seyyahları Azərbaycan hakkında*. Bakü, 1974.
- Yakut. (1950). *Mucem el-Buldan*. Beyrut, 1950, Cilt 1-IV (Arapça).
- Yıldız, H. D. (2002), Sacoğulları. *Türkler Ansiklopedisi*, 4:417-442, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Yıldız, H. D. (2014). *Sacoğulları*. Türk Tarih Araştırmaları. 41 s.
- Zakhoder, B.N. (1944). *İstoriya Vostočnoqo Srednevekovya (Xalifat i Blijniy Vostok)*. Moskva: MGU, 152 p.
- http-1:** <https://gencexeber.az/tarix/b-nd-rin-syan-g-nc-lil-rin-azadl-q-m-bariz-si/> (Erişim tarihi: 19 Ocak 2022).
- http-2:** <https://www.ens.az/az/qedim-medeniyyet-besiyi-nizami-yurdu-gence> (Erişim tarihi: 21 Aralık 2023).
- http-3:** https://nmdk.gov.az/page/region_info/331?full_version=0 (Erişim tarihi: 21 Nisan 2023).
- http-4:** <http://tarixinstitutu.az/page/101/ganja> (Erişim tarihi: 02 Aralık 2023)
- http-5:** <http://tarixinstitutu.az/page/101/ganja> (Erişim tarihi: 21 Mart 2023).
- http-6:** <https://az.frisaga.com/destination/history/gence-de8e9y>, (Erişim tarihi: 17 Aralık 2023).
- http-7:** <https://gancamemar.wordpress.com/2009/01/08/ganca-shaharinin-tarixi/> (Erişim tarihi: 29 Kasım 2023).
- http-8:** <https://ganja-ih.gov.az/az/page/12.html>, (Erişim tarihi: 05 Mayıs 2023).
- http-9:** <https://www.ganja-ih.gov.az/az/page/13.html> (Erişim tarihi: 18 Aralık 2023).
- http-10:** <https://islamansiklopedisi.org.tr/ildenzliler> (Erişim tarihi: 29 Mayıs 2022).
- http-11:** <https://bakucity.preslib.az/az/page/gVnR4jmJcx> (Erişim tarihi: 28 Mayıs 2022).

EKLER

EK - 1. Azərbaycan Atabeylər Devleti'nin Hükümdarları

Azərbaycan Atabeylər (İldenizlilər) Devleti Hükümdarları	
Şemseddin İldeniz	1136 – 1175
Nüsretdin Ebu Cafer Cihan Pehlivan	1175 – 1186
Muzaffereddin Kızıl Arslan Osman	1186 – 1191
Nüsretdin Ebu Bekir	1191 – 1211
Muzaffereddin Özbek	1211 – 1225
Kızıl Arslan Kamuş	1225 – 1231
Nüsretdin Ebu Bekir (Tebriz ve Azərbaycan Tümeni'nin Emiri)	1231 - 1240

Kaynak: Bünyadov, 2007, s. 211.

Ek 2: *Gence İmamzade Türbesi*

Kaynak: AMEA Tarih Enstitüsü. <http://tarixinstitutu.az/page/101/ganja>.

Ek 3. *Gence İmamzade Türbesi'nin Ana Günbezi.*

Kaynak: *Gence İmamzade Türbesi. (2012). Ed. Fuad Aliyev, Bakü: Elm ve Tahsil Yayınları, s.255.*

Ek 4. Şah Abbas Camii

Kaynak: <https://az.frisaga.com/destination/history/gəncə-de8e9y>

ÖZGEÇMİŞ

Adı/Soyadı

: Lale MAMMADOVA

Uyruk

Eğitim ve Mesleki Geçmişi:

- 2011, Gence Devlet Üniversitesi, Tarih-Coğrafya fakültesi, Tarih ve Toplum bölümü
- 2016, Gence Devlet Üniversitesi, İktisat İdari Bilimler fakültesi İktisat bölümü

